

А. С. Пушкин

КАПИТАН ҚИЗИ

Номусни ёшликдан эҳтиёт қил.
Мақол

I БОБ

ГВАРДИЯ СЕРЖАНТИ

- Эртагаёқ гвардия капитани бўлсайди.
- Унақага ҳожат йўқ: хизмат этсин қўшинда,
- Тузук гап! Майли, у ҳам андак азоб чексин-да...

.....
Ҳа, отаси ким ўзи?

Княжнин¹

Отам, Андрей Петрович Гринёв, ёшлигида граф Миних² ҳузурида хизмат қилган ва премьер-майор бўлиб, 17... йилда хизматдан чиққан. Шу вақтдан бошлаб, Симбирскдаги ўз қишлоғида турган ва шу қишлоқлик камбағал бир дворяннинг қизи Авдотья Васильевна Ю. деган қизга уйланган. Биз тўққиз бола бўлганмиз. Опа ва акаларим болаликда ўлиб кетишган. Яқин қариндошимиз гвардия майори князь Б. нинг илтифоти билан мен Семёнов полкига³ сержантликка ёздирилган эканман. Мен таҳсилни тамом қилгунимча полкда отпусқада деб ҳисобланганман. У замонда биз ҳозиргидан бошқача тарбияланар эканмиз. Беш яшарлигимда жиловдор Савельичнинг қўлига топширилганман. Бу одам тавфиқли, тадбирли киши бўлгани учун менга оға эти-

¹ Княжнин Яков Борисович (1712—1791) — машҳур рус драматург-шоири.

² Миних Бурхард Христофорович (1683—1767)— граф, ҳарбий ва сиёсий арбоб.

³ 1762 йилдаги фармонга кўра, офицерлик унвонини олиш учун ўн икки йил оддий аскар бўлиб хизмат қилиш керак эди, шунинг учун дворянлар болаларини ёшлигидан ҳарбий хизматга ёздиршган. Бу болалар уйда туриб хизмат муҳлатини тамом қилиб, балоғатга етганларида офицерлик унвонини олар эдилар.

либ тайинланган. Унинг қарамоғида ўн икки ёшимда русча хат-савод чиқардим ва илдам овчи итларнинг хусусиятлари ҳақида баҳузур муҳокама юргизадиган бўлдим. Шу вақтда отам Москвадан мосъе Бопре деган бир французни менга мураббий қилиш учун, бир йилга етарли вино ва зайтун ёғи билан бирга олдириб келтирди. У одамнинг келиши Савельичга ҳеч ёқмади. У ўзича: «Худога шукур, боланинг уст-боши тоза, ўзи озода, қорни тўқ бўлса, ортиқча чиқимдор бўлиб, бу мосъени олдириш нима ҳожат эди, гўё бу ерда одам қуриб кетгандай-а!» деб дўнғиллади. Бопре ўз юртида сартарош, сўнгра Пруссияда солдат бўлиб, ундан кейин Русияга *pour être outchitel*¹ келган, лекин бу сўзнинг маъносига ўзи ҳам унча тушунмаган экан. У хушфеъл, мулойим, аммо ўлгудай енгил табиат, бузуқ одам эди. Унинг энг занф томони хотин-халажга ўчлиги эди; шу феълли туфайли кўпинча туртки еб, кечалари инқиллаб чиқарди. Яна (ўзининг айтишича) пишанинг ҳам душмани эмасди, яъни (русча айтганда) бир қултум ортиқроқ ютишни яхши кўрарди. Бизникида вино фақат овқат маҳалида ва шунда ҳам бир рюмкадангина берилган ва кўпинча муаллимларга берилмагани учун менинг Бопрем ҳадемай рус арағига ҳам миждоз бўлиб қолди, ҳатто бу арақни меъдага фойдалироқ ҳисоблаб, ўз юртининг виносидан ҳам аълороқ кўрадиган бўлди. Биз тез фурсатда иноқ бўлиб кетдик, гарчи шартномага кўра, у менга француз, немис тиллари ва бошқа илмларни ўргатишни ўз устига олган бўлса-да, лекин мендан тез орада унча-мунча русча ўрганиб олишни афзалроқ кўрди, кейин ҳар қайсимиз ўз ишимиз билан машғул бўлавердик. Биз жуда қалин бўлиб кетдик. Менга бошқа домланинг кераги ҳам йўқ эди. Бироқ тақдир бизни бир-биримиздан айирди, айрилишимизнинг сабаби бундай бўлди:

Палашка деган семиз, чўтир кирчи қиз билан сигир соғувчи Акулька деган қиййиш хотин иккови, бамаслаҳат волидамнинг оёғига йиқилиб, ўзларининг нодонликлари орқасида катта гуноҳ қилиб қўйганликлари учун афв сўраганлар ва мусъе уларни тажрибасизликларидан фойдаланиб алдаганини йиғлаб-сиқтаб арз қилганлар. Онам бунақа ишлар тўғрисида жуда қаттиққўл эди, отамга шикоят қилибди. Отамнинг жаҳли ёмон эди. У дарҳол шум французни чақиртирибди. Мусъе ўғлингизга дарс бераётибди дейишибди. Отам менинг ҳужрамга кириб келди. Бопре шу чоғ донг қотиб ухлаб ётган эди. Мен ўз ишим билан банд эдим. Шунини айтиш керакки, менга Москвадан география картаси олдирилган. Бу карта бекорга деворда осилиб ётар ва кўпдан бери унинг қоғозига суқланиб юрар эдим. Мен шу қоғоздан варрак қилмоқчи бўлиб, Бопренинг уйқуда эканини ғанимат билан, ишга киришган эдим. Варракни ясаб, Добрая Надежда бурнига энди дум боғлаётганимда отам кириб келди. Менинг география машғулотиمنى кўриб, қулоғимни чўзди, сўнгра югуриб

¹ Уқитувчи бўлиш учун.

Бопренинг ёнига борди ва уни дағал уйғотиб, койий бошлади. Бопре гангиб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, тура олмади, бечора француз ўлгудай маст эди. Ун балога бир даво деганлар. Отам уни ёқасидан ушлаб, каравотдан турғизди-да, эшикдан улоқтириб юборди ва шу куннинг ўзидаёқ, Савельичнинг бахтига, уни уйдан ҳайдади. Шу билан менинг ўқишим ҳам тамом бўлди.

Мен ҳали вояга етмаган¹ бола бўлиб, куним каптар учуриб, ҳовлидаги болалар билан сакрамачоқ ўйнаб ўтарди. Шундай қилиб, ўн олти ёшга ҳам тўлдим. Энди тақдирим ўзгача бўлди.

Куз кунларининг бирида онам меҳмонхонада асалдан мурabbo қайнатар, мен эса тамшаниб, қайнаётган кўпикка қараб турардим. Отам дераза ёнида ўтириб, ҳар йили келадиган Сарой Календарини² ўқирди. Бу китоб унга ҳамма вақт зўр таъсир қиларди. Бу китобни у сира совуққонлик билан ўқий олмас, бу ўқиш ҳамиша унинг зардасини қайнатиб юборарди. Унинг феъл-атворини яхши билган онам мудом бу китобни иложи борича панароқ ерга яширишга тиришар, отам баъзан ойлаб бу Сарой Календарини кўрмасди. У Сарой Календарини топиб олгудай бўлса, соатлаб қўлидан қўймас эди. Отам календарни ўқир экан, ора-сера елкасини учуриб, ўзича: «Генерал-поручик!.. У менинг ротамда сержант эди!.. Ҳар икки рус орденининг кавалери!³.. Хўш, биз қачондан бери...» деб қўяр эди. Оқибат, отам календарни диванга қараб улоқтирди-да ўйга ботди, унинг бу авзойи яхшилик нишониси эмас эди.

У тўсатдан онамга қараб: «Авдотья Васильевна, Петруша нечага кирди?» деб сўради.

— Мана энди ўн еттига қадам қўйди,— деди онам,— Петруша Настасья Герасимовна холанинг кўзи ожиз бўлган йили туғилган эди, у туғилганда ҳали...

— Хўп яхши,— деди отам унинг сўзини бўлиб,— хизмат қиладиган вақти етибди. Оқсоқлар бўлмасида югуриб-йўртгани, каптар бола тутгани бас.

Тез фурсатда мендан айрилиб қолишини эшитиб, онам шундай ҳанг-манг бўлдики, қўлидаги қошиқ кастрюлга тушиб кетди, кўзидан дув-дув ёш тўкилди. Мен, аксинча, тасвир этиб бўлмайдиган даражада севиндим. Хизмат деганда эркинлик ҳақидаги фикрлар, Петербург ҳаётининг ҳузур-ҳаловати кўз олдимга

¹ Бурунги замонда ўн тўққизга кирмаган дворян ва бой болалари ҳали вояга етмаган — недоросль ҳисобланган. Фонвизининг (1745—1792) «Недоросль» деган машҳур комедиясидан сўнг бу сўз зеҳни хит, қайсар-такасалтанг, эси паст маъносига кириб кетган.

² 1745 йилдан нашр этила бошланган бу Календарда, оддий маълумотлардан ташқари, ҳарбийлар ва граждандардан етишган олий мартабали амалдорлар рўйхати ва император саройининг ишларига оид турли қоидалар ҳам бўлар эди.

³ Орден инъом қилинган кишилар кавалер деб аталган. Бу ерда иккинчи орден кўзда тутилади. Подшо Россиясида биринчи орден Андрей Первозванный ордени ҳисобланган (Пётр I таъсис этган), иккинчиси эса Екатерина белгилаган Александр Невский орденидир.

келар эди. Үзимни гвардия офицери хаёл қиламан, офицерликни эса киши саодатининг энг юқори чўққиси деб билар эдим.

Отам ўз ниятини ўзгартиришни ҳам, унинг ижросини кейинга қўйишни ҳам хоҳламас эди. Кетиш куним белгиланди. Кетишимдан бир кун илгари отам, бўлажак начальнигимга мен орқали хат юбормоқчи эканини айтиб, қалам билан қоғоз сўради.

— Князь Б. га мендан ҳам салом айтишни эсингдан чиқарма, Андрей Петрович, — деди онам, — Петрушадан марҳаматини дариг тутмаслигига ишонаман деди, деб ёз.

— Беҳуда гапни қўйсанг-чи! — деди отам қовоғини солиб. — Нега мен князь Б. га хат ёзар эканман?

— Ўзинг Петрушанинг начальнигига хат ёзаман дединг-ку.

— Хўш, деган бўлсам нима?

— Ахир Петрушанинг начальниги князь Б.-да. Петруша Семёнов полкига ёздирилган эди-ку.

— Ёздирилган эмиш! Ёздирилган бўлса менга нима? Петруша Петербургга бормади. Петербургда хизмат қилиб нима ўрганади? Бекорга санқиш, лақиллашними? Йўқ, аскар бўлиб хизмат қилсин, аскарлик жабдуғини кўтарсин, порох ҳидини ҳидласин, солдат бўлсин, такасалтанг эмас! Гвардияга ёздирилган эмиш! Қани унинг паспорти? Менга бер.

Онам, болалигимда кийгизиб чўқинтирилган қўйлагим турган сандиқчасини титиб, паспортимни топди ва қўли қалтираб отамга узатди. Отам паспортни диққат билан ўқиди, сўнгра олдига, стол устига қўйди-да, хат ёзишга киришди.

Петербургга юбормаса қаёққа юборар экан? Шунни билиш орзуси мени қийнар эди. Икки кўзим отамнинг имиллаб қимирлаётган перосида эди. Оқибат хат битди. Отам уни паспорт билан бир конвертга солди, кўзойнагини олиб, мени ёнига чақирди ва: «Мана сенга хат, буни менинг қадрдон ўртоғим ва дўстим Андрей Карлович Р. га бер. Сен Оренбургга, шу кишининг қўли остида хизмат қилишга борасан», — деди.

Шундай қилиб, порлоқ умидларим пучга чиқди. Қувноқ Петербург ҳаёти ўрнига мени узоқ ва чет ерда зерикиш, диққинафаслик кутарди. Бундан бир минут илгари шу қадар хурсандлик билан ўйлаганим хизмат, энди кўзимга катта бир фалокат бўлиб кўринди. Энди нима ҳам дейман! Эртасига эрталаб эшик олдига соябон арава келди; чемодан, чой анжомлари солинган сандиқча билан булка ва пироглар тугилган тугучча унга жойланди, булар уйдаги эркалигимнинг сўнгги аломатлари эди. Ота-онам фоғиҳа беришди. Отам хайрлашар экан: «Хайр, Пётр. Хизматини қилишга онт ичган кишингга сидқидил билан хизмат қил; бошлиқларнинг гапига қуроқ сол; уларнинг ширин сўзларига учма; хизматда амал тама қилма; хизматдан қочма; кийимни янгилигидан, номусни ёшлиқдан эҳтиёт қил деган мақолни ҳаммиша ёдингда тут». Онам, кўзига ёш олиб, менга ўз сиҳатимни сақлашни, Савельичга мендан бохабар бўлишни тайинлади. Менга қуён терисидан қилинган пўстин ва унинг устидан яна тулки

терисидан қилинган калта пустин кийгизишди. Савельич икковимиз аравага чиқдик, йиғлаб-сиқтаб жўнадик.

Шу куни кечаси Симбирскка келдик, бу ерда бир кун туриб, лозим бўлган нарсаларни олишимиз керак эди; бу ишни Савельичга буюрдим. Ўзим трактирга¹ тушдим. Савельич эрталаб барвақт бозор қилгани кетди. Деразадан ифлос кўчага қараб ўтириб зерикдим, уйларни айлангани чиқдим. Бильярд залига кирдим, бу ерда ўттиз беш ёшларда, новча, узун қора мўйловли, авра тўн кийган, қўлида кий, оғзида трубка билан турган бир баринни кўрдим. У маркер² билан бильярд ўйнамоқда, маркер ютса бир рюмка арақ ичар, ютқизса бильярд столи остидан эмаклаб ўтар эди. Буларнинг ўйинини томоша қилдим. Ўйин давом этган сайин маркернинг эмаклаши кўпайди, охири столнинг остига кирганича чиқмай қўя қолди. Барин, худди гўр устида гапирётгандек, унинг шаънига бир қанча сўз айтгандан кейин, менга бир партия ўйнашни таклиф қилди. Мен бу ўйинни билмаганимдан, таклифини қайтардим. Бу, афтидан, унга ғалати туюлди. У менга таассуф назари билан қаради: лекин икковимиз гапиришиб қолдик, Бу одамнинг номи Иван Иванович Зурин бўлиб,*³ гусар полкининг ротмистри, Симбирскка рекрут³ қабул қилиш учун келиб, трактирга тушган экан. Зурин, мени бирга солдатча овқат қилишга — ҳар наики худонинг берганини баҳам кўришга таклиф қилди. Мен жон-дил билан рози бўлдим. Овқат егани ўтирдик. Зурин кўп ичар ва хизматга кўникиш лозим эканлигини айтиб, мени ҳам сийлар эди, у армия турмушидан турли қизиқ латифалар айтиб берди, кулавериб қотиб қолдим, овқат пировард бўлгунча иккимиз жуда иноқ бўлиб қолдик. Шунда у менга бильярд ўргатмоқчи бўлди. «Бу нарса,— деди у,— бизга ўхшаган хизматдаги кишига зарур. Масалан, походга чиқилганда бир манзилга тушади киши, нима қиласан? Нуқул жуҳудларни ураверган билан бўладими. Ноилож трактирга борасан, бильярд ўйнайсан; бунинг учун ўйнашни билиш керак». Унинг гапи менга жуда маъқул тушди, жон-дил билан ўрганишга киришдим. Зурин менга далда берар ва тез ўрганишимга ҳайрон қоларди; бир неча ўйиндан сўнг пул тикиб ўйнашни таклиф қилди, қуруқ бўлмасин, ярим тийиндан ўйнайлик, мақсад ютиш эмас, қуруқ ўйнашдан ёмони йўқ деди. Бунга ҳам кўндим. Зурин бўлса пунш чақирди ва хизматга кўникиш лозим эканини яна айтиб, мени пуншдан ичиб кўришга ундади; пунш ичилмаса, хизматнинг қизиғи бўлмайди, деди. Мен унинг гапига кирдим. Ўйинимиз ҳам давом этар эди. Пуншни ичганим сайин ботирланавердим. Урганимда соққалар стол қирғоқларидан ошиб, ерга тушиб кетарди; тажанг бўлиб маркерни уришар эдим, чунки ўйинни у нотўғри ҳисоб қилар эди; борган сари ўйинни оширдим, қисқаси, ўзимни бирданига дархонлик-

¹ Қовоқхона, майхона маъносида.

² Бильярдда хизмат қилиб турадиган киши.

³ Крепостнойлик Россиясида янгидан олинадиган солдат.

ка чиққан ёш боладай тутар эдим. Кун кечикиб қолибди. Зурин соатига қаради, таёқни қўйди-да, юз сўм ютқизганлигимни билдирди. Андак хижолат бўлдим, чунки пулим Савельичда эди. Афв сўрадим. Зурин сўзимни бўлиб: «Йўқ, бемалол! Ҳеч ташвиш тортма. Кейинроқ бўлар. Ҳозир Аринушканинг олдига бо-райлик»,— деди.

Нима дейсиз энди? Бу кунни бошдан-оёқ бемазагарчилик билан ўтказдим. Кечки овқатни Аринушканикида едик. Зурин хизматга кўникиш керак деб, дам-бадам менга ичкилик қуярди. Дастурхондан турганда, мен оёқ узра зўрга турардим: Зурин мени ярим кечаси трактирга элтиб қўйди.

Савельич бизни эшик олдида— зинапояда учратди. У хизматга бўлган ихлосимнинг муқаррар нишонларини кўриб: «Оббо, худо урди», деб юборди. «Сенга нима бўлди, бегим?— деди у куюниб.— Қаерда бу аҳволга тушдинг? Оббо, худо урмаса! Умрингда бундай гуноҳ қилмаган эдинг!»

— Гапирма, миясини еган чол!— дедим дудуқланиб,— мастга ўхшайсан, кириб ёт... мени ҳам ётқиз.

Эрталаб бошим оғриб турдим. Кеча бўлган ишларни зўрга-зўрга эслар эдим. Чой кўтариб кирган Савельич ўйимни бўлди. «Ҳали эрта, Пётр Андреич,— деди бошини чайқаб,— ҳалитдан кайфга берилсанг бўлмайди. Сен кимга тортдинг? Отанг ҳам, бобонг ҳам пиёниста эмас эдилар назаримда; онанг тўғрисида гапириш ҳам ортиқча: умрида қвасдан бошқа нарсени оғзига олган эмас. Айб кимда? Айб ўша лаънати француз афандида. Ҳар доим Антипьевнанинг олдига югуриб келиб: «Мадам, же ву при водкю»,¹ дер эди. Мана сенга же ву при! Қилгиликни қилди итвачча. Бир ножинсни мураббий қилиб ёллашнинг нима ҳожати бор эди, гўё бариннинг ўз одамлари қуриб кетгандай!»

Уялдим, юзимни тескари ўгириб:— Бор йўқол. Савельич, чой ичмайман, дедим. Лекин Савельич бир насихатгўйликка тушса, сира тўхтатиб бўлмас эди. «Мана кўрдингми, Пётр Андреич, кайфнинг оқибати шундай бўлади. Бош ҳам оғрийди, иштаҳа ҳам йўқолади. Ичадиган киши ҳеч нарсага ярамай қолади... Шўр бодринг сувини асал билан ич, ундан ҳам кўра ярим стакангина қуюқ винодан бош оғриқ қилиш тузук. Олиб келайми?»

Шу онда бир бола кириб И. И. Зуриннинг хатини менга узатди. Хатни очиб, қуйидаги сатрларни ўқидим:

«Азизим Пётр Андреич, кеча ютқизганинг юз сўм пулни марҳамат қилиб, шу боладан бериб юборишингни сўрайман. Пулга жуда-жуда зориқиб турибман.

Амрингга интизор *Иван Зурин*».

Нима қилардим, чора йўқ, ўзимни бепарво тутдим: ҳам пулим, ҳам кийим-кечагим, хайрихоҳим, жонкуярим Савельичга

¹ Хоним, сиздан илтимос қиламан, арақ беринг.

мурожаат қилиб болага юз сўм беришни буюрдим. «Нечук? Нима учун?» — деди у таажжубланиб. — Шунча қарзим бор, — дедим иложи борича совуққонлик билан. — Қарз? — деди борган сайин ҳайрон бўлаётган Савельич, — қачон қарздор бўла қолдинг, бегим? Бир балоси бор. Ихтиёринг, нима қилсанг, қилсан, аммо мен пул бермайман».

Шу кескин минутда бу қайсар чолга гапимни ўтказмасам, кейинчалик унинг васийлигидан қутулишим қийин бўлади, деб ўйладим ва унга кибр билан қараб дедим: «Мен сенинг хўжайинингман, сен менинг хизматкоримсан. Пул меники. Мен шунча пулни ютқиздим, чунки шуни хоҳладим. Менга ақл ўргатмаслигинг ва буюрилган ишни қилаверганинг маслаҳат.

Бу гапни эшитиб, Савельич данг қотиб қолди.

— Нима қилиб турибсан? — дедим ғазаб билан бақриб. Савельич йиғлаб юборди. «Отагинам Пётр Андреич, — деди титраган товуш билан, — мени кулфатда адо қилма. Нуридийдам! Мен чолга қулоқ сол: у муттаҳамга ёз, ҳазилакам ўйнаган эдим, бунақа бейўриқ пулимиз йўқ дегин. Юз сўм-а! Худойим, ўзинг асра! Ота-онанг ёнғоқдан бошқа ўйинни зинҳор ўйнама деганини айт...»

— Ёлғон гапирма, — дедим зарда билан унинг сўзини кесиб, — пулни буёққа бер, йўқса ўзингни қуваман.

Савельич менга чуқур қайғули бир назар ташлади-да, қарзни узгани кетди. Бечора чолга раҳмим келди; аммо эрк олишни ва энди ёш бола эмаслигимни исбот қилишни истар эдим. Зуринга пул етказилди. Савельич мени бу лаънати трактирдан олиб кетишга шошиларди. Отлар тайёр эканини хабар қилди. Кўнглим ғаш, ичдан ўкиниб, устозим билан хайрлашмай, қачон бўлса-да, у билан яна кўришишни ҳам ўйламай Симбирскдан жўнадим.

II БОБ

ЕТАКЧИ

Менинг днёримми бу диёр
Бегона диёр!
Келмадимми мен ўзим сенга,
Ё учқур от келтирганмиди,
Йўқ, келтирган мен азаматни —
Ёшлик зўрим ва дадиллигим.
Майхонага хос сархушлигим.

Қадимий қўшиқ

Йўл бўйи ўйлаган ўйларим унча кўнгили очадиган ўйлар эмас эди. Ютқизган пулим ўша вақтдаги пулнинг кучига кўра хийлагина эди. Симбирск трактирида бемаънилик қилганимни тая

олиб, Савельич олдида ўзимни гуноҳкор сезардим. Буларнинг ҳаммаси мени қийнарди. Чол, араваининг бир четинда менга тескари ўгирилиб, қовоғини солиб ўтирар, индамас, ҳар замон томоғини қириб қўяр эди. У билан ярашгим келар, аммо гапни нимадан бошлашга ҳайрон бўлар эдим. Ниҳоят, мен унга: «Бўлди энди, Савельич! Бас, ярашайлик, айб менда; айб ўзимда эканини кўриб турибман. Кеча ўзим ёмон иш қилиб қўйиб, бекор сенга озор бердим. Бундан кейин бу хилда номаъқулчилик қилмасликка, сенинг гапингга қулоқ солишга ваъда бераман. Бўлди энди, хафа бўлма, ярашайлик»,— дедим.

— Эҳ, отагинам Пётр Андреич!— деди у чуқур хўрсиниб.— Ўзимдан хафа бўламан; ҳамма айб ўзимда. Наҳотки сени трактирга ёлғиз ташлаб кетсам! Нима қилай? Йўлдан оздим: қудамни кўрай деб, дъячиханинг олдига борибман. Ошнамнинг уйида ўтириб қолибман. Кўргулик-да. Хўжайинларнинг кўзига қандай кўринаман. Сенинг ичганингни, қимор ўйнаганингни эшитса нима дейди.

Бечора чолнинг кўнглини тинчитиш учун, минбаъд унинг розилигини олмасдан бир тийинга ҳам қўл урмасликка ваъда бердим. У аста-секин босилди, аммо ҳамон бошини чайқаб, баъзи-баъзида ўзича: «Юз сўм-а! Айтмоққа осон!» деб дўнғилларди.

Хизматга тайин этилган еримга яқинлашдим. Атроф паст-баланд, тепа ва жарликлардан иборат кўнғилсиз дашт эди. Ҳаммаёқ қор билан қопланган. Қуёш ботиб борарди. Арава тор йўлдан, тўғриси, мужикларнинг чаналари солган издан борарди. Ямшик тўсатдан бир томонга қарай бошлади, ниҳоят, телпагини бошидан олди-да, менга ўгирилиб: «Бегим, қайтсак қалай бўлади?»— деди.

— Нима учун?

— Ҳавонинг авзойи бузуқ: шамол кўтарилаётибди; қорни тўзитишини қаранг.

— Нима қилибди?

— Кўрмайсизми, ҳу ана уни? (Ямшик қамчиси билан кун чиқиш томонни кўрсатди.)

— Мен оппоқ дашт, тиниқ осмондан бўлак нарсани кўрмаяпман.

Ҳов ана у-чи, булут.

Осмоннинг бир бурчида, уфққа яқин ерда, дарҳақиқат, оқ булут парчаси турар, кўрган киши уни йироқдаги кир деб гумон қиларди. Ямшик булутнинг бўрон аломати эканини айтди.

Бу ерларнинг бўрони қандай бўлишини эшитганман, бутун бошлиқ карвонлар ҳалок бўлганини билар эдим. Савельич ямшикнинг фикрига қўшилиб, қайтишни маслаҳат кўрди. Аммо менинг назаримда шамол унча кучли кўринмади, то кучайгунча бекалга етиб олиш умидида, қистаброқ юришни буюрдим.

Ямшик отларнинг бошини қўйиб берди; аммо кун чиқиш томондан сира кўзини узмас эди. Отлар елар, шамол эса борган

сайин кучаяр эди. Булут юқорилаб, секин-аста бутун осмонни энлади. Майдалаб турган қор бирдан лайлак қорга айланди. Шамол ғувиллади; бўрон бошланди. Кўз очиб-юмгунча, қорамтир осмон мавж уриб турган қор денгизига айланди. Борлиқ кўздан йўқолди. «Мана, бегим, фалокат. Бўрон бошланди!» деди ямшик.

Соявондан бошимни чиқариб қарадим: ҳаммаёқ қоп-қоронғи, қуюн. Шамол худди жони бордай, ваҳима солиб ғувиллар эди. Савельич иккимизни қор босди; отлар секинлаб, узоқ бормай тўхтади. «Нега тўхтадинг?» — дедим ямшикка тоқатсизлик билан. — Қаёққа юрай? — деди ямшик чанадан тушаётиб. — Қаерга кириб қолганимизни билмасам: йўл йўқ, ҳаммаёқ қоп-қоронғи. — Мен ямшикни сўка бошлаган эдим, Савельич унинг тарафини олди: «Сен гапга кирсанг, — деди у зарда қилиб, — саройга қайтиб, овқат еб, чой ичиб, эрталабгача тинчгина дам олар эдик, бўрон босилгандан кейин йўлга чиқардик. Мунча шошилмасак? Тўйга бораётибмизми?» Савельич ҳақ эди. Илож йўқ. Қор сатта ботмонлаб ташлар эди. Арава ёнида қор уюми пайдо бўлди. Отлар бошларини қуйи солиб турар ва ҳар замон силкиниб қўярди. Ямшик айланиб юрар ва нима қилишини билмай, отларнинг абзалини тузатарди. Савельич вайсагани-вайсаган; бирон уй ёки йўл белгисини кўриш умидида чор-атрофга қарардим, қоп-қора қуюндан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди... Қўққисдан алланарсанинг қорасини кўриб қолдим. «Ҳой ямшик! — деб қичқирдим. — Қара, ана у ёқда қорайиб кўринган нима?» Ямшик синчиклаб қаради. — Қаёқдан билай, бегим, — деди у ўрнига ўтираётиб, — арава десанг арава эмас, дарахт десанг дарахтга ўхшамайди, қимирлаётибди шекилли. Ё бўри-дир, ё одамдир.

Мен, шу қорага қараб юришни буюрдим, у ҳам бизга томон юриб келаверди. Ҳадемай етиб олдик, одам экан. «Ҳой яхши киши! — деб қичқирди ямшик. — Йўлни билмайсанми?»

— Йўл-ку шу-я; мен йўлда турибман, — деб жавоб берди йўловчи, — юриб бўлмагандан кейин бу йўлдан нима фойда?

— Менга қара, оғайни, — дедим унга, — сен бу ерларни биласанми? Бизни қўшхонага элтиб қўймайсанми?

— Бу ерларни биламан, — деб жавоб берди йўловчи, — худого шукур, қадамим етмаган ерим йўқ. Ҳавони кўрмайсанми: бундай вақтда, албатта, адашасан киши. Яхшиси, шу ерда туриш керак, бўрон тўхтасин, ҳаво очилсин, йўлни юлдузларга қараб топиб оламиз.

Унинг совуққонлиги менга дадиллик берди. Таваккал қилиб кечани шу даштда ўтказар эканман-да, деб турган эдим, йўловчи бирдан аравага чиқди-да, ямшикка: «Қани, худого шукур, манзил узоқ эмас, ўнгга бур-да, ҳайда», — деди. — Нега ўнгга бураман? — деди ямшик ажабланиб. — Қани йўл? Гапингни қара-ю. От ҳам бировники, хомут ҳам меники эмас деб, бур деяверар экансан-да! — Ямшикнинг гапи менга маъқул тушди. «Дар-

ҳақиқат,— дедим,— нега манзил яқин деб ўйлайсан?— Чунки,— деди йўловчи,— шамол шу томондан эсяпти. Димоғимга тутун ҳиди келяпти, демак, қишлоқ яқин.— Унинг зийраклиги билан сезгириликга ҳайрон қолдим. Ямшикни йўлга солдим. Қалин қорда отлар чираниб қадам ташлар эди. Арава секин ўрмалаб, гоҳ қорга ботади, гоҳ чуқурликка тушиб кетади ва гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга чайқалади. Киши худди мавж уриб турган деңгизда сузиб бораётгандай бўлади. Савельич биқинимга урилиб, инқиллайди. Пардани туширдим, пўстинга ўралдим, бўрон алалайди, соябон тебранади; уйқуга кетдим.

Бир туш кўрдим, бу туш сира эсимдан чиқмайди, бошимдан кечган воқеалар тўғрисида ўйлаб кўрсам, ҳануз бу тушни одатдан ташқари бир каромат деб биламан. Уқувчи кечирар, чунки хурфотга нақадар нафрат кўзи билан қараса ҳам, бидъатга берилиш киши учун туғма бир нарса эканини ўз тажрибасидан билади.

Мен шундай бир ҳиссий ва руҳий ҳолатда эдимки, бу ҳолатда мавжудият ҳаёлотга ён бериб, унга қўшилиб кўз уйқуга илинган вақтдаги тушга айланади. Назаримда: бўрон ҳануз қутурмоқда, биз ҳамон қор саҳросида адашиб юрибмиз... Бирдан кўзимга дарвоза кўринди, биз шу дарвозага кирдик, бу — ўзимизнинг ҳовлимиз эмиш. Дабдурустдан ҳаёлимга келган нарса: отам, ночор қайтганимни билмай, аччиғи келмаса ва бу қайтишни атайлаб қилинган ўзбошимчалик деб билмаса гўрга эди, деган хавф бўлибди. Шошиб аравадан тушдим, қарасам: эшик олдида мени қаршилаб онам турибди, у жуда хафа кўринади. «Секин,— деди у,— отанг касал, ўлим тўшағида ётибди, сен билан розилик тилашмоқчи». Қўрқиб кетдим, онам кетидан ётоққа кирдим. Қарасам, уй ғира-шира; отамнинг тўшағи ёнида кишилар турибди, ҳаммаси ғамгин. Секин отамнинг ёнига бордим; онам пашшахонанинг бир ёғини кўтариб: «Андрей Петрович, Петруша келди; сенинг бетоблигингни эшитиб қайтибди, дуо қил»,— деди. Мен тиз чўкиб беморга тикилдим. Нимани кўрдинг денг?.. Отамнинг ўрнида қора соғолли бир мужик ётибди, менга кулиб қарайди. Мен ҳайрон бўлиб онамга қарадим.— Бу нима гап? Бу отам эмас. Нечук мен мужикнинг дуосини олар эканман?— дедим. «Бари бир, Петруша,— деди онам,— бу сенинг отанг ўрнидаги киши; қўлини ўп, сени дуо қилсин...» Мен кўнмадим. Шу вақт мужик ирғиб ўрнидан турди, орқасидан болта олиб ҳар томонга ҳамла қила бошлади. Қочмоқчи бўлдим... лекин қочолмадим; уй ўликка тўлди; ўликларга қоқинаман, кўлмак бўлиб ётган қонга тойиламан... Ваҳимали мужик ширин сўз билан мени ёнига чақирди: «Кўрқма, менинг дуомни ол...»,— деди. Ҳаддан ташқари кўрқдим, гангидим... Шу онда уйғониб кетдим: арава тўхтаган; Савельич қўлимдан тортиб: «Туш, бегим, келдик,» — деди.

— Қаерга келдик — дедим, кўзимни уқалаб.

— Карвонсаройга. Худо йўлимизни ўнглади, деворга тўқиниш келиб қолибмиз. Туш, бегим, тезроқ туш, исин.

Аравадан тушдим. Бўрон, гарчи бир оз босилган бўлса ҳам, ҳамон давом этарди. Қоронғи, ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Саройбон, қўлидаги чироқни этаги остида тутиб, бизни дарвоза олдида кутиб олди ва мени меҳмонхонага бошлаб кирди. Меҳмонхона тор, аммо озодагина; жинчироқ ёниб турар эди. Деворда бир милтиқ, бир казакча телпак осибди.

Саройбон олтмиш ёшларда, аммо ҳали анча тетик бир мужик эди. Унинг асл зоти Ёйиқ казак¹и экан. Савельич кетимдан чой анжомларини олиб кирди ва тездан чой қайнатиш учун ўт сўради. Бир умр чойга ҳозиргидай ташна бўлмаган эдим. Саройбон ўт қидириб кетди.

— Етакчи қани?— дедим Савельичга.

— Мен шу ердан, тақсир,— деди юқоридан кимдир. Юқорига қарайди, қоп-қора соқол, иккита қақнаб турган кўзни кўрдим.— Ҳа, оғайни, совқотдингми? «Бир қават чопон билан совқотмайдимки киши! Яширишнинг нима ҳожати бор, пўстиним бор эди, кеча трактирчига гаров қўйдим: совуқ унча қаттиқ кўринмаган эди». Шу онда саройбон қайнаб турган самовар кўтариб кирди: етакчини чойга таклиф қилдим, у юқоридан тушди. Унинг ташқи қиёфаси кўзимга жуда ажойиб кўринди. Ўзи қирқларда бор, бўйи ўрта, озгин, елкалари кенг. Қоп-қора соқолига оқ оралаган; катта-катта кўзлари ўйнаб туради. Истараси несиқ, аммо маккор кўринади. Сочи айланасига қирқилган; устида жулдур чопон, татар чалвари. Унга бир пиёла чой тутдим; у чойни ҳўплаб, афтини буруштирди. «Тақсир, марҳамат қилиб бир стакангина вино буюрсангиз; биз казакларга чой тўғри келмайди». Мен дарров хўп, дедим ва истагини бажо келтирдим. Саройбон жавондан катта шиша билан стакан олиб, унинг ёнига келди ва юзига қараб: «Эҳа, тагин бизнинг ёқларга келибсанда! Қаердан худо етказди?»— деди. Етакчи маъноли қилиб кўз қисди-да мақол билан жавоб берди: «Елдим, югурдим; сой ошдим, қир ошдим, бу ерга тушдим. Хўш, ўзларинг қалайсизлар?»

— Узимиз — бир нави!— деди саройбон ҳамон кинояли сўзида давом этиб.— Кечқурунги ибодатга занг ура бошлаб эдик, попнинг хотини қўймади: поп меҳмондорчиликда, қишлоққа шайтон оралаган.— «Қўйсангчи, оға,— деди менинг саёгим,— ёмғир ёгса қўзиқорин чиқади; қўзиқорин чиқса териб солгани сават топилади. Энди-чи (у яна кўз қисиб), болтангни яшир: ўрмон қўриқчиси юрибди. Тақсир! Сизнинг эсончилигингизга!» Шу сўзларни айтиб, стаканни олди, чўқинди ва бир кўтарди. Кейин, менга таъзим қилиб, юқорига чиқиб кетди.

Бу хуфия гапдан ўша вақт ҳеч нарса тушунмадим, кейин билсам, сўз 1772 йилги исёндан кейин эндигина янгигина итоат

¹ Ёйиқ дарёси ҳавзасида яшаган казаклар. Ёйиқ казаклари Пугачёв қўзғолонида актив кучлардан бири бўлган. Пугачёв қўзғолони бостирилгандан кейин Екатерина II нинг фармони билан Ёйиққа Урол номи берилган.

этирилган Ёйиқ қўшинининг ишлари ҳақида борган экан. Савельич бу сўзларга жуда норозилик кайфияти билан қулоқ солди. У гоҳ саройбонга, гоҳ етакчига гумонсираб қарар эди. Сарой ёки ўзларича айтганда, қалъа бир четда-даштда, қишлоқдан узоқда бўлиб, худди ўғрихонанинг ўзгинаси эди. Аммо бошқа илож йўқ. Бу ердан жўнашни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди. Савельичнинг ташвишларига кулгим қистар эди. Ётадиган бўлиб сўрига чиқиб чўзилдим. Савельич печканинг устига чиқиб кетди; саройбон пастда — ерда ётди. Ҳадемай ҳамма уйқуга кетиб, хуррак отди, мен ҳам ўликдай қотиб қолибман.

Эрталаб хийла кеч уйғондим, бўрон тинибди. Қуёш порламоқда. Бепоен даштни қоплаган қор ярқираб кўзни қамаштирарди. Арава қўшилган. Саройбоннинг ҳақини бердим: жуда кам ҳақ талаб қилди, ҳатто Савельич одатдагича савдолашиб ҳам ўтирмади; кечаги шубҳалар ҳам кўнглидан чиқиб кетди. Мен етакчини чақирдим, қилган ёрдами учун миннатдорлик билдирдим ва ярим сўм арақ пули беришни Савельичга буюрдим. Савельич қовоғини солди. «Нима учун? Ярим сўм эмиш! — деди у. — Уни саройга келтириб қўйганимиз учунми? Ўзинг биласан, бегим, ортиқча ярим сўмимиз йўқ. Ҳар кимга арақ пули бераверсанг, ҳадемай ўзимиз оч қоламиз». Савельичнинг сўзига сўз қайтара олмадим, чунки ўз ваъдамга кўра, пул тасом ўшанинг ихтиёрида эди. Бироқ, мени бир офатдан бўлмаса ҳам, камида жуда ёмон бир аҳволдан қутқарган кишини хурсанд қила олмаганимга ачиндим. — Хўп, майли, — дедим совуқ-қонлик билан; — агар ярим сўм бергинг келмаса, кийимларимдан биронтасини бер. Усти жуда юпун экан. Менинг қуён терисидан тикилган пўстинимни бер.

— Ҳой отангинам Пётр Андреич! — деди Савельич. — Сенинг пўстинингни нима қилади у? Бу ит биринчи учраган майхонада сотиб ичади.

— Сенга бунинг ташвиши тушмай қўя қолсин, — деди саёгим, — сотиб ичаманми, йўқми сенга нима қайғу? Тақсирим ўз устларидаги пўстинни менга инъом қиляптилар, бу киши шуни хоҳладилар: сендай хизматкорнинг иши буюрилган ишни сўз қайтармасдан адо қилишдир.

— Худодан қўрқмайсан, сен ўғри! — деди Савельич аччиғи келиб. — Кўриб турибсанки, боланинг ақли етмайди, унинг соддалигидан фойдаланиб шилмоқчи бўласан. Бунинг пўстинини нима қиласан? Бу пўстин мурдор эгнингга сиймайди ҳам.

— Ақл ўргатма, — дедим Савельичга, — ҳозир пўстинни олиб чиқ.

— Ё раббилламин, — деди Савельич инқиллаб. — Янгигина пўстин-а! Кошки бир тузук одамга берилса, бир саёққа-я!

Ҳар қалай пўстин олиб чиқилди. Мужик дарҳол уни кийиб кўрди. Ҳақиқатан, менга ҳам кичик келиб қолган пўстин унга бир оз торлик қилди. Бироқ у бир илож қилиб кийди, пўстиннинг чоклари сўкила бошлади. Буни кўриб Савельичнинг фигони

чиқди. Қилган инъомимга саёқ жуда севинди. У мени аравагача узатиб қўйди ва таъзим қилиб: «Қуллуқ, тақсир! Қилган яхши-лигингиз худодан қайтсин. Яхшилигингизни умрбод эсимдан чиқармайман»,— деди. У ўз йўлига кетди. Мен эса Савельичнинг тажанг бўлишига парво қилмай, йўлда давом этдим. Ҳадемай кечаги бўрон ҳам, етакчи ҳам, пўстин ҳам эсдан чиқди.

Оренбургга келиб, тўғри генералнинг олдига бордим. Гелерал новча, аммо қариб букчайган бир одам эди. Узун сочлари оппоқ. Эғнидаги ўнган мундири Анна Ивановна¹ замондаги аскарни эслатар, сўзида немис талаффузи жуда билиниб турар эди. Отамнинг мактубини бердим. Отамнинг номини эшитган ҳамон менга ялт этиб қаради. «Мошоолло!— деди у.— Андрей Петрович яқиндагина сенча бола эди, энди кап-катта ўғли бор-а! Оҳ, умр, умр!» У хатни очди-да, босинқи товуш билан ўқий бошлади. «Марҳаматли султоним Андрей Карлович, ишонаманки, жанобингиз»... Такаллуфнинг нима ҳожати бор эди? Вой, айб эмасми? Албатта, ҳаммадан кўра интизом зарур, аммо наҳот ўзининг қадрдон камрадига² шундай хат ёзса!.. «Жанобингиз унутмагандирлар»... ҳам... «ва... марҳум фельдмаршал³ Мин... сафардан... шунингдек, Каролинка ҳам», ...Э биродарим-эй! Ешлигимизда қилган шўхликларимиз ҳали эсида экан-да? «Энди муддаога келайлик... Ҳузурингизга фарзанди ноқобилимни юбордим» ...Ҳм... «Қаттиққўл бўлғайсиз» ...«Қаттиққўл» нима дегани? Бу рус ибораси бўлса керак... «Қаттиққўл бўлиш»нинг маъноси нима?» деб менга қаради.

— Бу,— дедим, иложи борича ўзимни маъсум кўрсатишга тиришиб,— яхши муомала қилиш, унча ҳам қаттиқ тутмаслик, кўпроқ эрк бериш деган сўз.

Ҳм, тушундим... «ва унга эрк берилмаса» ...йўқ, қаттиққўл бўлишнинг маънисини бу эмасдир...» Ушбу билан... унинг паспортини юбордим» ...Қани паспорт? Ҳа, буёқда экан... «Семёнов полкига ёзилсин» ...Яхши, тузук, ҳамма айтганини қиламан... «Гарчи бирон мансабда бўлмасам ҳам... қадрдон дўст ва ўртоқ бўлганим туфайли сени ғойибона қучоқлашга ижозат берасан...» Ҳа, яна, оқибат фаҳми етибди... ҳоказо ва ҳоказо... Хўш... отахоним,— деди у хатни ўқиб бўлгандан кейин паспортимни бир томонга қўя туриб,— ҳаммасини қиламан: сени*** полкига офицер қилиб юбораман, фурсатни ўтказмаслик учун эртагаёқ Белогор қалъасига жўна. У ерда капитан Миронов деган яхши, ҳалол бир кишининг қўл остида бўласан. У ерда чинакам хизматда бўлиб, интизомга ўрганасан. Оренбургда нима ҳам

¹ Аёллардан чиққан рус императори (1693—1740), 1730—1740 йилда подшолик қилган, унинг замонида халқ жуда қаттиқ феодал зулми остида эзилган.

² Уртоқ (немисча).

³ Шодшо армиясидаги олғи генераллик мансаби. Бу ерда фельдмаршал Миних кўзда тутилади.

қилар эдинг, йигит кишига бекорчилик зарар. Бугун бизникига тушликка марҳамат қил».

Аҳвол борган сайин ёмонлашяпти! Узимча ўйлардим: онамининг қорнида деярли гвардия сержанти бўлганим менга нима қилиб берди! Бу мени қаерга олиб келди?*** полкига ва қирғиз-қозоқ чўлларининг чегарасидаги узоқ бир қалъага!.. Андрей Карловичнинг уйда унинг кекса адъютанти билан бирга учовимиз овқатландик. Унинг дастурхонидан немисларга хос тежам яққол кўриниб турарди. Мени тезроқ гарнизонга жўнатаётганининг қисман сабаби — унинг меҳмонни хушламагани, меҳмон кутишга оғринганлиги бўлса керак, деб ўйлайман. Эртасига генерал билан хайрлашиб, тайин этилган еримга жўнадим.

III БОБ

Қ А Л Ъ А

Турар жойимиз аскарний қўрғон,
Ичганимиз сув, еганимиз нон;
Келиб қолсалар агар биз томон,
Евуз душманлар бўлгали меҳмон —
Меҳмонлар учун бошлаймиз базм,
Тўп ўқларин еб, қилишгай ҳазм.

Аскар қўшиғи

Қадимий одамлар, отахоним.

Недоросль

Белогор қалъаси Оренбургдан қирқ чақирим берида. Йўл Ёйиқ дарёсининг қирғоқларини ёқалаб кетади. Дарё ҳали музламаган, оппоқ қор билан қопланган бир хилдаги қирғоқлар орасида тўлқинланиб оққан сув қўрғошин рангида қорайиб кўринадди. Нариги томонда қирғиз чўллари. Фикрга чўмдим, бу фикрларнинг кўпи кўнгилсиз фикрлар эди. Гарнизон ҳаётига унча қизиқмас ҳам эдим. Бўлажак бошлигим — капитан Мироновни кўз олдимга келтиришга тиришдим, назаримда у қаттиққўл, ўз хизматидан бошқа ҳеч нарсани билмайдиган, сал нарсага мени қамаб, нон билан сувгина беришга тайёр, баджаҳл бир чол кўринар эди. Қоронғи ҳам туша бошлади. Биз хийла қистаб борар эдик. — Қалъага яқин қолдими? — деб сўрадим ямшигимдан. «Яқин қолди, ана, кўриниб турибди», — деди ямшик. Ваҳимали бастионлар¹, қўрғон ва тепаликлар кўринармикан, деб атрофга қарадим; аммо ёғоч девор билан ўраб олинган кичкина бир қишлоқчадан бўлак нарса кўринмади. Бир томонда қор босаёз-

¹ Қалъа истеҳкомларидан бир нави.

ган уч-тўрт ғарам пичан, яна бир томонда қаноти тахтадан ясаган қаттиқ, мукчайган ел тегирмон.— Қани қалъа?— деб сўрадим ажабланиб. «Ҳу ана»,— деди ямшиқ қишлоқчани кўрсатиб. Ҳадемай шу қишлоқчага кириб бордик. Дарвоза ёнида эски чўян замбарак турарди; кўчалар қинғир-қийшиқ, тор; пастак-пастак уйлар, буларнинг кўпи похол билан ёпилган. Мен ямшиқка комендантнинг олдига олиб боришни буюрдим, бир дақиқадан сўнг соявон арава, ёғочдан бино қилинган черков яқинидаги тепаликка болинган кичкина ёғоч иморат олдида тўхтади.

Мени ҳеч ким кутиб олмади. Айвончага кириб, даҳлиз эшигини очдим. Кекса бир инвалид, стол устида ўтириб, яшил мундирининг энгига ямоқ солар эди. Комендантни кўрмоқчи эканимни айтдим. «Жира қол, отагинам,— деди инвалид,— ўзлари уйда». Бурунги замонча ясатилган озодагина бир бўлмага кирдим. Бурчакда идиш-товоқ жавони турибди, деворга ойнали рамакага олинган офицерлик дипломи осилган; унинг ёнида арзонбаҳо суратлар: уларда Кистрин ва Очаковнинг¹ олиниси, келин танлаш, мушукни дафн қилиш² тасвир этилган. Дераза ёнида бир кампир ўтирибди, унинг устида нимча тўн, бошида рўмол. У офицер мундири кийган ғилай чол тутиб турган калавани ёзар эди. «Ҳа, болам, нима дейсиз?— деди у, ишидан бошини ёзар тармай. Мен хизматга келганимни ва бўйнимдаги вазифа бўлганига кўра, жаноб капитанга учрашмоқчи эканимни айтдим. Ғилай чолни комендант фаҳмлаб, шу сўзлар билан унга мурожаат қилаётган эдим, кампир сўзимни бўлди: «Иван Кузмич уйда йўқ,— деди кампир.— Герасим ҳазратникига меҳмон бўлиб кетган, мен унинг хотини бўламан. Марҳамат қилинг, ўтиринг». Кампир бир қизни чақириб ўнбошини айтиб келгани юборди. Чол бир кўзлаб менга мароқ билан қаради. «Сўрашга ҳаддим сиғадими,— деди у,— жаноблари қайси полкда хизмат қилган эдилар?» Саволига жавоб бердим. «Сўрашга ҳаддим сиғадими,— деди у яна,— нима учун гвардиядан гарнизонга ўтишни ихтиёр этдилар?» Бошлиғимнинг амри билан ўтганимни айтдим. «Эҳтимол, гвардия офицерига номуносиб бирон иш қилгандирлар?»— деди эринмаган чол. «Бас, бемаъни гапларни гапираверма!— деди капитаннинг хотини,— кўриб турибсанки, йўлдан чарчаб келган одам; гапинг қулоғига сиғармиди... (қўлингни тўғрироқ тут...) Сен, болам,— деди у менга қараб,— бу чекка ерга келганингга хафа бўлма. Сен бу ерга келганларнинг биринчиси ҳам эмассан, охиргиси ҳам. Сабр қилсанг ўрганиб кетасан. Алексей Иванович Швабриннинг одам ўлдиргани учун бу ерга юборилганига беш йил бўлади. Қандай гуноҳнинг касрига қолганини худо билади: бир поручик билан шаҳардан ташқарига

¹ Кистрин — 1758 йилда рус аскарлари томонидан қамал қилинган қалъа (Пруссияда). Очаков 1787—1788 йиллардаги урушда руслар томонидан олинган турк қалъаси.

² Пётр I га қилинган сатирик карикатура.

чиқишибди, қилич ҳам олиб чиқишган экан, иккови қиличбозлик қилибди-ю, Алексей Иванович поручикни икки гувоҳ олдида ўлдириб қўйибди. Нима дейсиз энди? Гуноҳ қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан кела беради.

Шу чоғ ўнбоши кирди. У ёш, хушқомат бир казак эди. «Максимич!— деди унга кампир.— Бу офицер жанобларига озодароқ бир уй бер». «Бош устига, Василиса Егоровна,— деди ўнбоши.— Жанобларини Иван Полежаевнинг уйига жойлаштирсаммикан?» «Бўлмаган гап, Максимич,— деди кампир,— унинг уйи шундай узига торлик қилади; у менга яқин одам, биз бошлиғи эканмизни ҳам эсидан чиқармайди. Офицер жанобларини... отангизнинг оти нима, болам?»— Пётр Андреич.— «Пётр Андреични Семён Кузовнинг олдига олиб бор. У товламачи, отини менинг боқчамга қўйиб юборибди. Хўш, Максимич, нима гаплар?»

— Худога шукур, тинчлик,— деди казак,— фақат капрал Прохоров ҳаммомда Устения Негулина билан бир жом иссиқ сув талашиб уришибди.

«Иван Игнатъич!— деди капитаннинг хотини ғилай чолга қараб.— Прохоров билан Устениянинг жанжалини текшир, айб кимда эканини бил. Икковига ҳам жазо бер. Хўп. Максимич, худо йўлдошнинг бўлсин, бор энди. Пётр Андреич, Максимич сизни уйингизга элтиб қўяди».

Таъзим қилдим. Ўнбоши мени қалъанинг бир бурчида — дарёнинг баланд қирғоғидаги бир уйга бошлаб борди. Уйнинг ярмида Семён Кузов оиласи турар экан, қолган ярмини менга бердилар. Бу хийла озода бўлма бўлиб, тахта билан иккига бўлинган. Савельич нарсаларни саранжомлашга киришди; мен кичкина деразадан ташқарини томоша қилдим. Қаршимда кўнгилсиз дашт. Ён бағирликда бир неча уй бўлиб, кўчада бир неча товук доплаб юради. Бир кампир, эшик олдидаги пиллапояда туриб чўчқаларни чақирар, чўчқалар бараварига гўқ-гўқ деб, унинг чақиряғига товуш беришарди. Қаранг, ёшлигимни қандай ерда ўтказишга маъжум бўлганман-а! Мени ғам босди; дераза ёнидан кетдим ва, Савельичнинг вайсашига қарамай, овқат емасдан ётдим. У бўғилиб ҳадеб вайсар эди: «Ё раббиллоламин! ҳеч нарса емайди-я! Боласи касал бўлиб қолса, хоним нима дейди?»

Эртаси эрталаб, энди кийинаётганимда эшик очилиб, ёшгина, ўрта бўйли, бир қадар хунук бўлса ҳам, ғоят тетик, тўла юзли бир офицер кирди. «Сиз билан танишгани тўғри келаверганим учун афв этасиз,— деди у французчасига.— Сизнинг келганингизни кеча эшитган эдим; ниҳоят, киши дийдорини кўриш хоҳиши шунча қўймадики, сабр қила олмадим. Бу ерда бирмунча вақт турганингиздан кейин буни ўзингиз ҳам билиб оларсиз». Бу одам дуэль учун гвардиядан чиқарилган ўша офицер эканини пайқадим. Дарҳол танишдик. Швабрин хийла ақлли одам экан. Гаплари ўткир ва маъноли. У комендантнинг оиласи, улфатлари ва менга насиб этган бу ўлка тўғрисида жуда хушчақчақ-

лик билан сўзлаб берди. Мен завқ қилиб кулиб ўтирган эдим, келганимда мундир ямаб ўтирган ўша ғилай инвалид кирди ва мени Василиса Егоровна номидан тушликка таклиф қилди. Швабрин ҳам мен билан бирга борадиган бўлди.

Комендантнинг уйига яқин майдонда узун сочли, учбурчак шляпалар кийган йигирма чоқли кекса инвалидни кўрдик. Ҳаммаси қатор турар эди. Олдинда новча, тетик, бошига қалпоқ, эгнига хитойи авра тўн кийган комендант чол турарди. У бизни кўриб, олдимизга келди ва, менга бир неча оғиз ширин сўз айтиб, яна қўмонда беришида давом этди. Биз машқни томоша қилгани тўхтадик; лекин у, Василиса Егоровнанинг олдига киришимизни сўраб, ўзи ҳам ҳозир кетимиздан киражагини билдирди. «Бу ерда нимани ҳам томоша қилардиларинг»,— деб қўйди.

Василиса Егоровна бизни соддагина, очиқ чеҳра билан кутиб олди ва менга худди эски танишдай муомала қилди. Инвалид чол билан Палашка дастурхон ёзишди. «Нима бу, бизнинг Иван Кузмич бугун жуда машққа берилиб кетди!— деди комендантнинг хотини Василиса Егоровна.— Палашка, хўжайинни овқатга чақириб кел. Айтгандай, Маша қани?» Шу чоғ ўн саккиз ёшларга кирган юмалоқ ва қизил юзли бир қиз кирди; оқиш-сарик сочини силлиқ қилиб тараган, қулоқлари қип-қизил ёнар эди. У дабдурустдан менга унча маъқул бўлмади. Мен унга хушламайроқ қарадим, чунки Швабрин менга унинг таърифини қилиб: «Капитан қизи Маша мутлақ аҳмоқ қиз»,— деган эди. Марья Ивановна бурчакка ўтириб, иш тикиш билан машғул бўлди. Овқат келтирилди. Василиса Егоровна бу орада эрини кўрмай, унга яна Палашкани юборди. «Меҳмонлар маҳтал, шўрва совиб қолади, дегин, худога шукур, машқ деган нарса қочмайди; бақариш мавриди билан бўлар». Тезда капитан, унинг кетидан ғилай чол кирди. «Нима бўлди, тақсирим?— деди хотини.— Овқат аллақачон сузилган-у, чақирган билан келмайсан». «Хизматда эдим-да, Василиса Егоровна, солдатларга таълим бераётган эдим»,— деди Иван Кузмич.

«Биламиз!— деди капитан хотини.— Фақат отига таълим: на улар хизматга лойиқ бўлади, на ўзинг бир нафини кўрасан. Худо деб уйда ўтирганинг яхши эди. Азиз меҳмонлар, қани дастурхонга марҳамат қилинглар».

Овқатга ўтирдик. Василиса Егоровна тинмасдан менга уст-ма-уст сўроқ берад эди: менинг ота-онам ким, улар ҳаётми, қарерда туришади, бойликлари қандай? Отамнинг уч юз деҳқони борлигини эшитиб: «Айтмоққа осон! Дунёда хўп бой одамлар борда! Бизнинг қўлимизда биттагина қиз — Палашка бор холос, отагинам; худога шукур, бир кунимиз бўлса ўтиб турибди. Бир ташвишимиз мана шу Маша: бўйига етиб қолди, лекин сепини сўрасангиз — сиркатароқ, бир тутам новда,¹ олти пул чақа (худо

¹ *Бир тутам новда* — ҳаммомда ишлатилади.

кечирсин!), бу билан ҳаммомга борса тузук. Яхши бир одам чиқса-ку дуруст-а, бўлмаса қари қиз бўлиб ўтиради»,— деди. Мен унинг қизи Марья Ивановнага қарадим: у қип-қизариб кетди, ҳатто олдидаги тарелкага кўзидан бир-икки томчи ёш томди. Бечора қизга раҳмим келди, гапни бошқа ёққа буришга шошилдим.— Қалъаларингга бошқирдлар ҳужум қилмоқчи деб эшитдим,— дедим, томдан тараша тушгандай. «Кимдан эшитдинг, отагинам?»— деди Иван Кузмич.— Оренбургда менга шунанча дейишди, дедим. «Бўлмаган гап!— деди комендант.— Кўпдан бери бунақа ҳодиса бўлгани йўқ. Бошқирдлар қўрқиб қолган халқ, қирғизларнинг ҳам адаби берилган. Бизга ҳужум қилгани ҳадди борми; қани ҳужум қилиб кўрсин, шундай таъзирини берайин, ўн йил чурқ этмасин».— Шундай хавф остида бўлган қалъада тургани сиз ҳам қўрқмайсизми?— дедим капитаннинг хотинига қараб. «Ўрганиб қолганман, отагинам,— деди у.— Полкдан бу ерга юборилганимизга йигирма йил бўлди, янги келган вақтларимизда бу ғайридинлардан шундай қўрқар эдимки, худо кўрсатмасин! Уларнинг папоқларини кўрсам, қийқириқларини эшитсам, ишонасанми, отам, юрагим арзиқиб кетарди! Энди бадкорлар қалъа атрофида юришибди деб хабар эшитсам, ўрнимдан ҳам турмайман».

— Василиса Егоровна юраги дадил хотин,— деди Швабрин керилиб.— Буни Иван Кузмич ҳам тасдиқлайди.

— Юракли хотинлар ўнлаб бор,— деди Иван Кузмич.

— Марья Ивановна-чи?— дедим,— бу киши ҳам сиздай дадилми?

— Машами?— деди онаси.— Йўқ. Маша қўрқоқ. Ҳануз милтиқ товушидан қўрқиб, дағ-дағ титрайди. Бурноғи йили менинг туғилган кунимда Иван Кузмич замбарাগимизни оттирган эди, бечора қизгинам қўрқиб ўлаёзди. Шундан бери қуриб кеткур замбаракни отмаймиз.

Овқат пировард бўлиб, ўрнимиздан турдик. Капитан хотини билан ётоққа кириб кетди; мен бўлсам Швабрин билан кетдим ва бутун кечани у билан бирга ўтказдим.

IV БОБ

ДУЭЛЬ

— Марҳамат қилгайсан, тўғри тургайсан,
Сенга қандай тиг тортишим кўргайсан!

Княжнин

Бир неча ҳафта ўтди, Белогор қалъасидаги ҳаётим чидаб бўларлигина эмас, ҳатто ўзимга ёқиб ҳам қолди. Комендант оиласи мени яқин қариндошдек қабул қилди. Улар, эр-хотин, жуда яхши кишилар эди. Иван Кузмич солдат боласидан чиққан

офицер бўлиб, ўқимаган, содда, аммо кўнглида кири йўқ, яхши одам эди. У хотинининг измидан чиқмас, бу унинг беғамлигига мос келарди. Василиса Егоровна хизмат ишларига ҳам ўзининг уй-рўзгор ишига қараган кўз билан қарар ва қалъани худди ўз уйини бошқаргандай бошқарарди. Марья Ивановна ҳам тез фурсат ичида мендан ётсирамай қўйди. Икковимиз қалин бўлиб қолдик. Қарасам: ақлли, зийраккина қиз экан. Аста-секин мен бу эзгу оилага, ҳатто гарнизон поручиги гилай чол Иван Игнатъичга ҳам ўрганиб қолдим. Бу гилай чол тўғрисида «у Василиса Егоровна билан маҳрамлик қилар эмиш» — деб Швабрин мишмиш тарқатган экан, лекин бу зигирча ҳам ростга ўхшамайди, аммо Швабрин бу тўғрида ҳеч тап тортмай гапирди.

Менга офицерлик унвони берилди. Хизмат менга оғирлик қилмас эди. Худонинг паноҳида бўлган бу қалъада на таълим бор, на кўрик, на қоровул қўйилади. Комендант ҳуши келган чоғларда солдатларга таълим беради, аммо ҳалигача ўнг томон қайси-ю, сўл томон қайси эканини ҳаммасига билдира олгани йўқ. Швабриннинг бир неча французча китоби бор экан. Китоб ўқишга киришдим ва менда адабиётга ҳавас уйғонди. Ҳар куни эрталаб китоб ўқийман, таржима қилишни машқ қиламан, баъзан шеърлар ёзаман. Овқатни ҳар куни деярли комендантнинг уйида еб, қолган вақтни шу ерда ўтказаман. Баъзан кечқурунлари Герасим ҳазрат хотини Акулина Памфиловна билан келади. Бутун қалъада ҳар қандай янги хабар бўлса, шу хотиндан эшитардилар. Албатта, А. И. Швабрин билан кунда кўришар эдим; аммо борган сайин унинг суҳбатидан беза бошладим. Комендантнинг оиласи тўғрисидаги доимий ҳазиллари, айниқса Марья Ивановна ҳақидаги пичинглари менга сира ёқмасди. Қалъада бошқа улфат йўқ, бошқа улфатни хоҳламас ҳам эдим.

Бошқирдларнинг ҳужуми муқаррар экани тўғрисида хабар берилишига қарамасдан, ҳужум бўлмади. Қалъамиз атрофида осойишталик ҳукм сурарди.

Мен ҳали адабиёт билан машғул бўлганимни гапирган эдим. Қилган тажрибаларим ўша замон учун хийла тузуккина бўлган экан, уларни бир неча йилдан кейин Александр Петрович Сумароков¹ кўриб, жуда мақтади. Бир куни қўшиқ ёздим, бу қўшиқ ўзимга маъқул бўлди. Ёзувчилар баъзан маслаҳат талаблик ниқоби остида хайрихоҳ «Яхши ёзибсан» дегувчи сомиллар қидиришлари маълум. Ёзган қўшигимни оққа кўчириб, Швабриннинг олдига олиб бордим; бутун қалъада шоирнинг шеърига баҳо бера оладиган фақат шу одамгина эди. Кичкина муқаддимадан кейин, чўнтагимдан дафтарни олиб, шу шеърни ўқиб бердим:

Муҳаббат фикридан бутун воз кечиб,
Уринаман: ёрни ёдимга олмай!

¹ Шоир, биринчи рус драматурги (1708—1777).

Эвоҳ, Машани ҳам кўришдан қочиб,
Ўйлайман — эрк олай, боғланиб қолмай!

Аммо у кўзларки, мени боғламиш,
Дам-бадам қаршимда порлар фусункор:
Руҳимни банд этиб, бағрим доғламиш,
Доим тўлғанаман, бетинч, беқарор.

Ҳолимга назар сол ва дардимни бил,
Бошимда не савдо, Маша, ачингил.
Фурсат зиқ ва огир, ўзинг раҳм қил,
Сенинг мафтунингман, сени дейди дил.

— Қалай дейсан?— дедим Швабринга, гўё мақтов менга албатта берилиши керак бўлган бир тўловдай, унинг мақташини кутиб. Бироқ қандай қилайки, одатда мени риоя қиладиган Швабрин шеъримни буткул ярамасга чиқарди.

— Нега?— дедим ранжиганимни билдирмасдан.

— Чунки,— деди у,— бунақа шеърлар менинг устозим Василий Кириллич Тредьяковскийга¹ ярашади. Бу шеър унинг ишқий лапарларига ўхшайди.

Дафтарни қўлимдан олди ва шеърнинг ҳар бир сатри, ҳар бир сўзини текшириб, заҳарли сўзлар билан мени масхара қила бошлади. Чидолмадим, дафтаримни қўлидан тортиб олиб, минбаъд сенга асаримни кўрсатмайман, дедим. Швабрин бу дўқдан ҳам кулди «Кўрамиз-да, қани сўзингга турармикансан; Иван Кузмичга овқат олдидан бир графин арақ қанчалик керак бўлса, шоирларга ҳам сомнъ шунчалик керак. Бу қадар нозик эҳтирос арз этиб, муҳаббатпеша бўлганинг Маша ким ўзи? Марья Ивановна эмасми?»

— Ким экани билан сенинг ишинг бўлмасин!— дедим қовғимни солиб.— Бу тўғрида менга сенинг фикринг ҳам керак эмас, ким эканини билишинг ҳам.

— Уҳу!— деди Швабрин борган сайин қитиғимга тегиб.— Сиркаси сув кўтармайдиган шоир, шикастнафс ошиқ экансанку! Аммо менинг дўстона кенгашимга қулоқ сол: муродимга етай десанг, ишни шеър билан бошлама.

— Бу нима деганинг? Тушунтириброқ айт.

— Жоним билан. Агар сен Маша Миронованинг қош қорайганда уйингга келишини хоҳласанг, бунақа шеърлар ёзиш ўрнига бир жуфт исирга тақдим қил.

Қоним қайнаб кетди.— «Нега уни шунақа қиз деб ўйлайсан?»— дедим, аранг ўзимни босиб.

«Чунки,— деди у заҳарханда қилиб,— унинг табиатини, хулқини синаб кўрганман».

— Ёлғон айтасан, аблаҳ!— дедим тепа сочим тикка бўлиб,— ҳаёсизларча, шармандаларча ёлғон гапираётибсан.

¹ Василий Кириллович Тредьяковский (1703—1769) шсир, таржимон, олим.

Швабриннинг рангидан қони қочди. «Бу ҳақоратинг учун осонликча қутулмайсан. Мен сени дуэлга чақираман»,— деди у қўлимни қисиб.

— Чақир, ҳамма вақт тайёрман!— дедим қувониб. Шу топда мен уни мажақлаб ташлашга тайёр эдим.

Дарров Иван Игнатьичнинг олдига бордим. У қўлида игна, Василиса Егоровнанинг амри билан қишга қуритиб олиш учун ишга қўзиқорин тизар эди.

— Э, Пётр Андреич!— деди мени кўриб,— хуш келибсиз! Нечук худо ярлақади! Нима иш билан келганингизни сўрашга ҳаддим сиғадими? Мен Алексей Иванович билан уришганимни қисқагина қилиб айтиб бердим ва ундан менга секундант бўлишни сўрадим. Иван Игнатьич сўзимга диққат билан қулоқ солди ва ягона кўзини катта очиб, менга қараганича қолди. «Яъни демоқчисизки: сиз Алексей Ивановичга қилич урмоқчисиз, менинг гувоҳ бўлишимни истайсиз? Шундайми?

— Худди шундай.

— Инсофга келинг, Пётр Андреич! Нима бало қилмоқчисиз? Алексей Иванович билан уришдингизми? Жуда ёмон бўлибди. Ҳақорат эсдан чиқиб кетадиган нарса. У сизни сўккан бўлса, сиз уни қаттиқроқ сўкинг; у сизни урган бўлса, сиз унинг у бетига, бу бетига тортиб юборинг, тамом; кейин биз яраштириб қўямиз. Одам одамга қилич уриши яхшими? Сиз Алексей Ивановичга қилич урсангиз гўргаку-я, менинг ўзим ҳам уни хушламайман. Борди-ю, сизга қилич урса-чи? Бу нима деган бўлади? Ким аҳмоқ бўлиб қолади, сўрашга ҳаддим сиғса?»

Поручикнинг бу тўғри фикри менга таъсир қилмади. Мен ўз фикримда қолдим. «Ўзингиз биласиз,— деди Иван Игнатьич,— билганингизни қилинг. Бу ерда менинг гувоҳ бўлишим нима ҳожат? Қайси вайдан? Наҳот одам одамга қилич суғурса, ҳеч қаерда кўрганам йўқ бундай ишни. Худога шўкур, турклар, шведлар билан бўлган урушларни кўрганман».

Мен секундантнинг вазифаси нима эканини бир амаллаб тушунтира бошладим, аммо Иван Игнатьич сира англамас эди. «Ихтиёрингиз,— деди у.— Бу ишга мен ҳам аралашадиган бўлсам, қалъада ҳукумат манфаатига қарши бақорлик қилинмоқчи деб Иван Кузмичга бориб айтсам, жаноб комендант тегишли чора кўрсалар тузук бўлмасми...»

Мен чўчидим ва Иван Игнатьичдан комсёдантга айтмаслигини сўрадим; зўрға кўндирдим: у менга сўз берди, мен ҳам уни гувоҳ қилишдан воз кечдим.

Кечани одатдагича, комендантнинг уйида ўтказдим.

Уйдагиларни шубҳага солмаслик, безор қилувчи сўроқларига ёўл қўймаслик учун ўзимни жуда шод ва беғам кўрсатишга ҳаракат қилдим; лекин иқрор бўлайинки, менинг ўрнимда бошқа киши бўлганда, менга қараганда ортиқроқ совуққонлик кўрсата оларди. Шу кечаси мен мулойим ва мўмин эдим. Марья Ивановна кўзимга одатдагидан яхшироқ кўринарди. Эҳтимол сўнг

дафъа кўраётгандирман, деган ўй уни кўзимга аллақандай таъсирли қилиб кўрсатарди. Шу вақт Швабрин келди. Мен уни четга тортиб, Иван Игнатъич билан сўзлашганимни айтдим. «Бизга секундантнинг нима кераги бор? Ишни гувоҳсиз ҳам битира оламиз», — деди у дўнғиллаб. Биз қалъа ёнидаги гарам орқасига ўтиб қилчбозлик қилишга ва эрталаб соат еттида ўша ерда ҳозир бўлишга қарор бердик. Биз, чамамда, шундай дўстона гаплашиб ўтиргандай бўлсак керакки, Иван Игнатъич севинганидан вайсай кетди. — Ҳа, баракалла, мана шундай бўлиш керак, — деди у менга мамнуният билан, — яхши жанжалдан ёмон тинчлик яхши. Маломатдан кўра, саломат маъқул.

— Нима, нима, Иван Игнатъич, — деди бурчакда карта билан фол очиб ўтирган комендантнинг хотини, — эшитмай қолдим.

Иван Игнатъич, юзимдаги норозилик аломатларини кўриб ва ўз ваъдасини хотирлаб, хижолат бўлди, нима деб жавоб беришини билмади. Швабрин уни хижолатдан чиқарди.

— Иван Игнатъич бизнинг ярашганимизни маъқуллаяпти, — деди у.

— Ким билан уришдинг, отагинам?

— Пётр Андреич билан айтишиб қолдик.

— Нима тўғрида?

— Арзимаган бир нарса тўғрисида, қўшиқ тўғрисида, Василеса Егоровна.

— Хўп нарса тўғрисида уришибсизлар-да! Қўшиқ тўғрисида-я! Нима бўлиб уришдиларинг?

— Шундай бўлди: Пётр Андреич яқинда бир қўшиқ ёзган эди, бугун шуни менинг олдимда ўқиди, мен эса ўзим яхши кўрган қўшиқни айтдим:

Қанитан қизи, эй капитан қизи,

Ярим кеча эмас томоша кези,

дедим. Орамизда гап қочди. Пётр Андреичнинг аччиғи келди; аммо кейинчалик ўзига келди — ҳар ким хоҳлаган қўшиғини айтишга ҳақли эканини билди. Шу билан гап тамом бўлди.

Швабриннинг юзсизлиги жонимни чиқараёзди, аммо унинг қўпол киноясини мenden бешқа ҳеч ким фаҳмламади; тўғриси, ҳеч ким бу кинояга эътибор қилмади. Қўшиқ қолиб, гап шоирлар тўғрисида кетди ва комендант уларни бузуқ, ёмон пиёнистлар деб, шоирлик хизматга зид ва яхшиликка олиб бормайдиган иш бўлгани учун бу ишдан қайтишни менга дўстларча маслаҳат берди.

Швабриннинг шу ерда ўтиришини кўтара олмадим. Кўп ўтирмай, комендант ва унинг оиласи билан хайрлашиб, кетдим; уйга келиб, қиличимни кўздан кечирдим, учининг ўткирлигини си-наб кўрдим ва Савельичга мени соат олтидан ўтганда уйғотиш-ни буюриб, ётдим.

Эрталаб, айтилган вақтда ғарамнинг орқасида ҳозир бўлиб, душманнимни кутдим. Кўп ўтмай у ҳам келди. «Устимизга одам келиб қолиши мумкин, тезроқ бўлайлик»,— деди у. Мундирларимизни ечиб, енгсиз камзул билан қолдик ва қиличларимизни қинидан сугурдик. Шу онда бирдан ғарам орқасидан Иван Игнатъич билан беш инвалид чиқиб келди. У бизнинг комендант олдига боришимизни талаб қилди. Биз афсусланиб рози бўлдик; солдатлар бизни ўраб олди, Иван Игнатъичнинг кетидан қалъага қараб йўл солдик. Иван Игнатъич бизни тантана билан олиб борар ва ўзи ҳайрон қоларли даражада гурур билан қадам ташларди.

Комендантнинг уйига кирдик. Иван Игнатъич эшикни очиб, тантанали суратда: «Олиб келдим!»— деди. Бизни Василеса Егоровна қарши олди: «Вой, болаларим-эй! Бу нима деган гап-а? Бизнинг қалъамизда хунрезлик! Иван Кузмич, ҳозир буларни қамоққа олди! Пётр Андреич! Алексей Иванич! Қиличларингни беринглар! Палашка, бу қиличларни омборга элтиб қўй. Пётр Андреич! Ҳали сендан келган иш шуми? Уялмайсанми? Алексей Иванич-ку одам ўлдиргани учун гвардиядан ҳайдалган киши, у худога ҳам мункир, сенга нима бўлди? Сен ҳам шунинг изидан бормоқчимисан?»

Иван Кузмич хотинининг гапини маъқуллади ва: «Ўулоқ сол, Василеса Егоровна рост айтди. Дуэль ҳарбий қонунлар мажмуасида расман ман этилган»,— деди. Бу орада Палашка қиличларимизни омборга олиб кетди. Мен ўзимни тия олмай кулиб юбордим. Швабрин ҳануз жиддият сақларди. «Мен сизни жуда ҳурмат қиламан,— деди у совуққонлик билан,— аммо шунини айтайки, бизни тергаб бекорга овора бўлаётирсиз. Бу ишни Иван Кузмичга ҳавола қилинг, Иван Кузмичнинг иши бу».— «Вой, отагинам!— деб эътироз қилди хотин,— ахир эр билан хотин бир жон, бир тан эмасми? Иван Кузмич! Нега оғзингни очиб турибсан? Ҳозир икковини икки жойга қама, фақат нон билан сувгина берки, ўзига келсин; Герасим ҳазрат келиб икковини тавба-тазарру қилдирсинки, худодан гуноҳини тилаб, кишилар олдида қилмишига пушаймон бўлсин».

Иван Кузмич нима қилишини билмасди. Марья Ивановнанинг ранги ҳаддан ташқари оқариб кетган эди. Тўполон аста-секин босилди; комендантнинг хотини жаҳлидан тушиб бизни ўпишишга мажбур қилди. Палашка қиличимизни келтириб берди. Икковимиз ярашган бўлиб, комендантнинг уйдан чиқдик. Иван Игнатъич кетимиздан чиқди.— Комендантга айтмаслик ҳақида менга сўз бериб, яна айтгани уялмадингизми?— дедим койиб. «Худо урсин,— деди у,— Иван Кузмичга айтганим йўқ. Василеса Егоровна мендан суриштириб, ҳамма гапни билиб олди. Комендантга айтмасданоқ ўзи буйруқ берди. Хайрият, иш шу билан бита қолди». У уйига бурилиб кетди. Швабрин икковимизгина қолдик.— Бизнинг ишимиз шу билан тамом бўлмайди,— дедим. «Албатта,— деди Швабрин,— у номуссизлигингизга қон билан

жавоб берасиз, бизни эҳтимол пойлашар. Бир неча кун ярашган бўлиб юришимиз керак. Хайр!» Гўё орамизда ҳеч гап бўлмагандай айрилишдик.

Комендантнинг уйига қайтиб, одатдагича, Марья Ивановнанинг ёнига ўтирдим. Иван Кузмич уйда йўқ: Василица Егоровна уй иши билан озора эди. Икковимиз секин-аста гапиришиб ўтирдик. Швабрин билан жанжаллашиб ҳаммани ташвишга қўйганимни Марья Ивановна юмшоқлик билан таъна қилиб, мени уялтирди. «Сизни Швабрин билан қиличбозлик қилишмоқчи деб эшитиб, жон-поним чиқиб кетди,— деди у.— Эркаклар ғалати-я! Бир ҳафтадан кейин эсдан чиқиб кетадиган бир оғиз сўз учун қиличбозлик қилишга, ҳаётларинигина эмас, виждонларини ва баъзи... кишиларнинг роҳатини қурбон қилишга тайёр. Аммо жанжални сиз бошламаганингизга ишонаман. Айб Алексей Ивановичда».

— Нега шундай деб ўйлайсиз, Марья Ивановна?

— Шундай, ўзим... у шундақа одам! Алексей Ивановични ёмон кўраман. Ундан жирканаман; қизиқ: унинг ҳам мени ёмон кўришини сира-сира хоҳламайман. Юрагимни ваҳм болади.

— Қалай дейсиз, Марья Ивановна, у сизни яхши кўрармикин, ё йўқми?

Марья Ивановна дудуқланди ва қизариб: «Яхши кўрса керак, яхши кўради деб ўйлайман»,— деди.

— Нега шундай деб ўйлайсиз?

— Чунки менга киши қўйган эди.

— Киши қўйган эди? У сизга киши қўйган эдими? Қачон?

— Утган йил. Сиз келмасдан икки ой буруй.

— Сиз кўнмадингизми?

— Кўнмадим. Алексей Иванович, албатта, ақлли киши, яхши авлоддан, бойлиги ҳам бор: аммо никоҳ маросимида ҳамманинг олдида у билан ўпишини ўйласам... Йўқ, ҳеч бир! Ҳар қандай бўлса ҳам ўта берсин!

Марья Ивановнанинг сўзлари кўзимни очди ва кўп нарсаларни англатди. Унинг тўғрисида Швабрин нима учун шунчалик ғийбат қилишини билдим. Балки у икковимизнинг бир-биримизга майлимиз борлигини билгандир ва бизни бир-биримиздан айирмоққа тиришгандир. Қўпол ва адабсиз масхаранинг замирида ўйланилган, тагги бўҳтон бор эканини билганимдан сўнг, икковимизнинг жанжалимизга сабаб бўлган сўз менга яна қабиҳроқ туюлди. Юзсиз ғийбатчининг таъзирини бериш хоҳиши менда яна ҳам авж олди ва сабрсизлик билан қулай фурсатни кута бошладим.

Кўп кутмадим. Эртасига ғазал ёзиб, қофия устида ўйланиб ўтирганимда Швабрин деразамни тақиллатди. Мен қаламни қўйдим ва қиличимни олиб чиқдим. «Кейинга қўйишнинг нима кераги бор?— деди у,— бизни ҳеч ким пойлаётгани йўқ. Дарё бўйига тушамиз. У ерда ҳеч ким бизга халал бермайди». Индамас

дан дарё бўйига қараб кетдик. Ёнбағирликдан тушиб, дарё бўйида тўхтадик ва қиличимизни қиндан суғурдик. Швабрин қиличбозликка мендан кўра устарақ экан, ammo мен унга қараганда бақувват ва дадилроқ эдим. Бир замонлар солдат бўлган француз мураббий monsieur Бопре қиличбозликдан бир қадар таълим берган эди, шу олган таълимни ишга солдим. Швабрин мени унчалик хавфли душман деб ўйламаган экан. Анчагача бир-биримизга ҳеч қандай шикаст етказа олмадик; ниҳоят, Швабриннинг дармони қуриганини сезиб, мен шахдамлик билан ҳужум бошладим ва уни дарёнинг лабига қисиб бордим. Бирдан кимдир баланд товуш билан мени чақирди. Орқамга қайрилиб қарасам, тепаликдаги сўқмоқдан Савельич келяпти... Шу онда кўкрагимнинг ўнг ёғига, елкадан пастроққа қилич санчилди; йиқилиб, ҳушдан кетдим.

V БОБ

С Е В Г И

Эҳ, сен жон қиз, эй жонона қиз!
Эрга чиқма ёш чоғингдан ҳеч;
Сўра аввал ота-онангдан,
Ота-онанг, уруғ-аймоқдан;
Ақлу ҳушинг етилсин, жон қиз,
Ақли ҳушинг — сенинг бўлгуси.

Халқ кўшиғи

Мендан яхшини топсанг, унутиб қўярсан
Мендан ёмонни топсанг, ёдга оларсан.

Бу ҳам

Бир вақт ўзимга келиб, анчагача эс-ҳушимни йиғолмадим ва менга пима бўлганини билмадим. Қарасам: бировнинг меҳмонхонасида каравотда ётибман, жуда дармонсизман. Ёнимда қўлида шам билан Савельич турибди. Кимдир елкам аралаш кўкрагимга боғланган латтани авайлаб ечар эди. Секин-секин ҳушим жойига келди. Дуэлга чиққаним ёдимга тушди, билдимки, ярадор бўлибман. Шу онда ғийт этиб эшик очилди. «Ҳа, қалай?» — деди кимдир пичирлаб. Бу товушни эшитиб, мени титроқ босди.— Бир хилда,— деб жавоб берди Савельич оҳ тортиб,— беш кечаю-беш кундуз бўлди ҳушига келмайди.— Мен эшикка томон ўгирилмоқчи бўлдим, ammo дармоним етмади.— Қаерда ётибман? Ким булар?— дедим зўрға. Марья Ивановна ёнимга келди ва энгашиб: «Қалай, тузукмисиз?» — деди.— Шукур,— дедим заиф товуш билан.— Марья Ивановнамисиз? Менга айтинг...— Гапиргани дармон бўлмади. Савельич севинчидан оҳ

тортиб юборди. Чиройи очилиб кетди. «Хушига келди! Хушига келди!— деди у.— Худога шукур! Э, отагинам Пётр Андреич! Қўрқитдинг-ку мени! Осонми! Беш кечаю-беш кундуз-а!.. Марья Ивановна унинг сўзини бўлди.— «Кўп гапга солма, Савельич, ҳали дармони йўқ»,— деди. У секин эшикни ёпиб чиқиб кетди. Юрагим ховлиқди. Демак, комендантнинг уйида ётибман экан, олдимга Марья Ивановна кирибди. Савельичдан баъзи нарсаларни сўрамоқчи эдим, у бошини чайқаб, қулоқларини берки-тиб олди. Хафа бўлиб, кўзимни юмдим ва уйқуга кетдим.

Уйқудан уйғониб Савельични чақирдим; қарасам — унинг ўрнида Марья Ивановна турибди; у малакдек товуш билан мени қутлади. Шу минутдаги шодлигимни ифода этолмайман. Унинг қўлини ушладим ва кўзимдан ёш тўкиб, бағримга босдим. Маша қўлини тортиб олмади... Бирданига унинг иссиққина лаби юзимга тегди, мен юмшоққина бўса олганини сездим. Вужудимга ўт туташди.— Севикли, марҳаматли Марья Ивановна,— дедим,— менинг саодатли бўлувимга рози бўл, менга тег.— У чўчиб кетди. «Худо ҳақи, ўзингизни уринтирманг,— деди қўлини тортиб.— Ҳали аҳволингиз оғир: жароҳатнинг очилиш эҳтимоли бор. Ҳеч бўлмаса менинг учун ўзингизни эҳтиёт қилинг». Шу сўзни айтиб чиқиб кетди, мен завққа кўмилганимча қолдим. Бахт мени қайтадан тирилтирди. У менинг хотиним бўлади! У мени севади. Бу фикр борлигимни тўлдирди.

Шундан сўнг кундан-кун тузала бошладим. Мени полк сартароши¹ даволарди, чунки қалъада доктор йўқ эди. Ёшлик ва табиат соғайишимни тезлатди. Комендантнинг бутун оиласи менга қарашар эди. Марья Ивановна ҳамиша ёнимда. Турган гапки, қулай фурсат бўлиши биланоқ мен у сафар айтиб битирмаган дардимни яна бошлардим. Марья Ивановна ҳам сабр билан қулоқ солди. У менга чин кўнгилдан мойил эканига ҳеч қандай қарашмасиз иқрор бўлди ва ота-онаси унинг бахтига албатта хурсанд бўлажаklarини билдирди. «Аmmo хўп ўйлаб кўринг,— деди у яна,— сизнинг ота-онангиз тўсқинлик қилишмасмикан?»

Уйланиб қолдим. Онамнинг кўнгилчанлигига шубҳаланмас эдим; ammo отамнинг феъли, тушунчаси ўзимга аён бўлганидан, бу муҳаббатимни писанд қилмаслигини, бу муҳаббатга ёш йиғитнинг енгилтаклиги деб қарашини сезиб турар эдим. Марья Ивановнага тўғрисиани айтиб бердим, шундай бўлса-да, ота-она розилигини сўраб отамга мумкин қадар чучук тил билан мактуб ёзишга қарор қилдим. Хатни ёзиб, Марья Ивановнага кўрсатдим, хат унга шу қадар ишонтирарли ва таъсирли кўриндики, бунинг муваффақият қозонишига аниқ ишонди ва ёшлик, муҳаббатнинг тўла ишончи билан латиф юрак ҳиссиётига берилди.

¹ Эски вақтда сартарош доктор вазифасини ҳам бажарар, қон олар, зулук солар эди.

Тузалганимнинг биринчи куниёқ Швабрин билан ярашдим. Иван Кузмич дуэлга чиққаним учун танбеҳ бериб: «Эҳ, Пётр Андреич! Сени қамаб қўйишим керак эди-ю, усиз ҳам жазонгни тортдинг. Алексей Иванич ҳануз нон дўконида қамоқда ўтирибди, қиличини Василиса Егоровна сандиққа солиб, қулфлаб қўйди. Қамоқда ўтира берсин, ўйлаб кўрсин, пушаймон бўлсин»,— деди. Мен шу қадар бахтиёр эдимки, кўксимга душманлик адовати сиғмас эди. Комендантдан Швабринни озод этишини сўрадим, комендант бечора, хотинининг розилигини олиб, уни озод қиладиган бўлди. Швабрин менинг олдимга келди, орамизда ўтган ишларга зўр таассуф билдирди; ҳар жиҳатдан ўзининг гуноҳкор эканига иқрор бўлиб, ўтган ишларни унутишимни сўради. Табиатимда зотан гина сақлаш одати бўлмаганидан, орада ўтган жанжални, унинг ярадор қилганини кўнглимдан чиқардим ва чин кўнгиладан афв этдим. Унинг бўҳтонига иззат-нафсининг ҳақоратланиши, муҳаббатининг рад этилиши сабаб бўлгани учун олижаноблик билан бахтсиз душманнинг гуноҳидан ўтдим.

Тез фурсатда соғайдим, ўз уйимга кўчдим. Юборган мактубимга жавобни сабрсизлик билан кутар эдим, умид қилишга ботина олмайман, «йўқ» дермикин деган ўйга бориб, бу қайғуни ютишга тиришар эдим. Василиса Егоровна ва унинг эрига ҳали дардимни айтганим йўқ; аммо менинг таклифим уларни ҳайрон қолдирмаслиги керак эди. На мен, на Марья Ивановна улардан ўз ҳиссимизни яширишга уринмас, уларнинг розилик беришларига ҳозирданок ишонар эдик.

Ниҳоят, бир кун эрталаб Савельич, менинг олдимга хат кўтариб келди. Қалтираб хатни олдим. Адрес отам қўли билан ёзилган. Бу муҳим бир ҳодисадан дарак берад эди, чунки одатда хатни онам ёзар, отам бўлса охирига бир неча сатр қўшимча қиларди, холос. Талай вақтгача хатни очмадим, конверт устига ёзилган тантанали адресни қайта-қайта ўқидим: «Ўғлим Пётр Андреич Гринёвга, Оренбург губернаси, Белогор қалъаси». Конверт устидаги ёзувдан мактубнинг қай руҳда ёзилганини билишга тиришдим; охири, хатни очишга қарор бердим ва дастлабки сатрлардан кўрдимки, иш расво. Хат шу мазмунда эди:

«Ўғлим Пётр! Мироновнинг қизи Марья Ивановнага уйланиш хусусида биздан розилик ва ота-она фотиҳасини сўраб ёзган мактубинг шу ойнинг ўн бешинчисида тегди, бунга на фотиҳа, на розилик бериш ниятим бор, балки ўзим бориб, офицерлик мансабинг бўлишига қарамасдан шўхликларинг учун ёш бола тарзида таъзирингни бермоқчиман; чунки сен ҳали қилич тақишга муносиб эмаслигингни исбот қилдинг; у қилич сенга, ўзингга ўхшаган беадаб билан дуэлга чиқиш учун эмас, балки ватанни мудофаа қилиш учун марҳамат қилинган. Андрей Карловичга, сени Белогор қалъасидан йироқроқ, сенга ақл кирадиган бирон ерга юборишини сўраб, тўхтавсиз хат ёзаман. Дуэлга чиққанингни ва ярадор бўлганингни онанг эшитиб, оғриб олди,

ҳозир ётибди. Шу ҳолинг билан нима бўлар эдинг? Худодан сенга инсоф тилайман, аммо унинг буюк марҳаматига умид қилмайман.

Отанг А. Г.»

Бу хатни ўқиб, менда турли ҳислар қўзғалди. Отам мендан дариг тутмаган қаттиқ иборалар менга катта ҳақорат бўлиб тушди. Марья Ивановна хусусида андишасизлик билан айтилган сўзлар ноҳақ бўлганидай, назокатсизлик ҳам бўлиб туюлди. Белогор қалъасидан бошқа ерга юборилишим тўғрисидаги ўй мени ваҳимага солар, аммо ундан ҳам кўра онамнинг бетоблиги ҳақидаги хабар мени хафа қиларди. Савельичдан қаттиқ хафа бўлдим, менинг дуэлга чиққанимни ҳеч шубҳасиз шу ёзган, деб ўйладим. Тор уйда нари-бери юриб, уйнинг ўртасида тўхтадим-да, Савельичга дўқ аралаш:— Сенинг туфайлингдан ярадор бўлиб, бир ой ўлим тўшагида ётганим сенга камлик қилганга ўхшайди; энди онамни ҳам ҳалок қилмоқчи бўлибсан,— дедим. Савельич донг қотиб қолди. «Марҳамат қилинг, бегим,— деди у йиғлаб юборгундай бўлиб,— нима деяётирсан? Сенинг ярадор бўлишингга мен сабаб бўлдимми? Сен билмасанг, худо билади, мен сени Алексей Ивановичнинг қиличидан кўкрагим билан сақлагани югуриб борган эдим! Лаънати кексалик халал берди. Волиданга нима қилибман?»

— Нима қилибман?— дедим мен.— Менинг тўғримда чақимчилик қилишни ким сендан сўради? Ҳали сен жосуслик қилиш учун менинг ихтиёримга берилганмисан? «Мен сенинг тўғрингда чақимчилик қилибманми?— деди Савельич кўз ёши билан.— Ё раббилोलамин! Мана, барин менга нима деб хат ёзганларини ўқиб кўр: қандай чақимчилик қилганимни кўрарсан». Хатни чўнтагидан чиқариб, менга берди. Хат шундай ёзилган эди:

«Қаттиқ фармоишимга қарамасдан ўғлим Пётр Андреич хусусида менга маълумот бермаганинг, унинг шўхликлари ҳақида ўзга кишининг мени хабардор қилгани сенга уят эмасми, қари кўппак! Уз вазифанг ва хўжайиннинг амрини сен ҳали шу хилда бажарасанми? Ҳақиқатни яширганинг, ёш йиғит гуноҳ қилганда унинг тарафини олганинг учун сен қари итни чўчқа боққани юбораман. Шу хатни олганинг ҳамон унинг аҳволи, қаеридан ярадор бўлгани, тузуккина даволашдими, йўқми экани ҳақида хат ёзишни буюраман. Бошқалар Пётр тузалиб қолган деб ёзадилар».

Савельичда ҳеч гуноҳ йўқлиги очиқ маълум бўлди. Бекор ундан шубҳаланиб, қаттиқ гапириб, дилини оғритибман. Афсўс ўрадим, аммо чол таскин топмади. «Қандай кунларга қолдим,— деди у,— хўжайинларимдан кўрган илтифотим шу бўлдими! Мен ит ҳам, тўнғиз боқувчи ҳам бўлдим, энди ярадор бўлишингга сабабчи ҳам бўлдимми? Йўқ, отагинам Пётр Андреич! Менда эмас, ҳамма гуноҳ лаънати француз мураббийда: сенга қиличбозликни ўша ўргатган. Қиличбозликни билиш би-

лан ёвуз кишидан сақланиб бўлар эканми! Ортиқча чиқимдор бўлиб, шу французни ёллаш мунча зарур экан!»

Менинг юриш-туришим ҳақида отамни ким хабардор қилган бўлса? Генералми? У менинг тўғримда унча ғам емаса керак; Иван Кузмич эса дуэлга чиққанам ҳақида рапорт беришни лозим ҳам кўрмайди. Бошим қотди. Бир гумон Швабрин. Отамга бу тўғрида маълумот беришдан ўшагина маифаатдор, чунки натижада менинг қалъадан кетишим ва комендант оиласи билан алоқани узишим эҳтимол. Бу гапларни айтгани Марья Ивановнанинг олдига бордим. У кўча эшиги олдидаги айвончада ўтирган экан. «Нима бўлди сизга? — деди у мени кўриб. — Раингингизда ранг қолмабди?» — Бутун ишлар чапчасига кетди! — дедим ва отам ёзган хатни унинг қўлига бердим. Унинг ҳам ранги ўчди. Хатни ўқиб титраётган қўли билан менга узатди ва титраган товуш билан деди: «Толеим йўқ экан... Ота-онангиз мени ўз оилаларига олишни истамайдилар. Ҳар иш худонинг иродаси билан бўлади! Иложимиз йўқ, Пётр Андреич, ҳсч бўлмаса сиз бахтли бўлинг...» — Бу мумкин эмас! — дедим унинг қўлидан ушлаб. — Сен мени севасан, мен ҳеч нарсадан қайтмайман. Юр, икковимиз сеннинг ота-онанг оёғига йиқилайлик; улар содда одамлар, тошюракли такаббур эмас... Улар рози бўлишадди, никоҳланамиз... Менинг отамни бўлса вақти билан кўндиришимизга кўзим етади; онам бизнинг тарафимизни олади, отам менинг гуноҳимдан ўтади... «Йўқ Пётр Андреич! — деди Маша, — ота-онангизнинг розилиги бўлмасдан сизга тегмайман. Улар фотиҳа бермасдан бахтингиз ўнгмайди. Худонинг иродасига бўйин эгамиз. Насиб қилган бироз қизни топсангиз, уни яхши кўрсангиз, — худо йўлингизни берсин, Пётр Андреич; мен эса икковларинг учун...» — у йиғлаб юборди ва ўрнидан туриб кетди; мен унинг кетидан уйга кирмоқчи бўлган эдим, ўзимни тута олишга кўзим етмай, уйимга қайтиб кетдим.

Уйда чуқур хаёлга чўмиб ўтирган эдим, Савельич кириб, ўйимни бўлди. «Мана бегим, — деди у қўлимга бир хат бериб, — кўр-чи, мен ўз бегим тўғрисида чақимчилик қилибманми, ота билан боланинг орасини бузмоқчи бўлибманми?» Хатни қўлимга олдим; бу Савельичнинг отам хатига жавоби бўлиб, айнан мана шундай ёзилган эди:

«Марҳаматли қиблагоҳимиз,
султоним *Андрей Петрович!*

Юборган илтифотномангиз тегди. Бунда қулингизни ғазаб-лаб, хўжа амрини бажо қилмаслик уят сенга дебсиз; мен қари ит эмас, содиқ қулингизман, хўжа амрини бажо этаман ва сизга ҳамма вақт жон-дил билан хизмат қилдим, шу йўлда соч-соқолим оқарди. Сизни бекорга қўрқитмай деб, Пётр Андреичнинг ярадор бўлгани ҳақида индамадим ва, эшитишимга қараганда, онамиз Авдотья Васильевна қўрқиб бетоб бўлибдилар, дуойи

жонларини қиламан. Пётр Андреич елкадан пастроқ еридан ярадор бўлган эди, жароҳатнинг чуқурлиги бир ярим вершок; Пётр Андреич комендантнинг уйида ётди, биз уни дарё бўйида шу ерга олиб келган эдик, уни шу ерлик сартарош Степан Парамонов даволади; худога шукур, Пётр Андреич энди тувалиб қолди, унинг тўғрисида хушxabардан бўлак ҳеч гап йўқ. Эшитишимга қараганда, командирлар ундан мамнун, Василиса Егоровна эса уни ўз ўғлидай кўради. Унинг иттифоқо шундай бир хатога бориши ёш йигит учун таъна қиларли эмас: тўрт оёқли от қоқинади-ю. Мени «чўчқа боқишга юбораман» дебсиз, ҳарна қилсангиз қиласиз; қулларча бўйин эгаман.

Содиқ қулингиз *Архип Савельев*

Бечора чолнинг хатини ўқиб, бир неча бор жилмайшдан ўзимни тутолмадим. Отамнинг хатига хат қайтаргани дармоним йўқ эди, онамни тинчитиш учун эса Савельичнинг хати кифоядек кўринди.

Мана шундан сўнг ҳолатим ўзгарди. Марья Ивановна деярли мен билан гапиришмас, турли баҳоналар қилиб бўлса ҳам мендан қочишга тиришарди. Комендантнинг уйдан кўнглим қолди. Ўзим якка уйда ўтиришга аста-секин кўникиб бордим. Василиса Егоровна авваллари мендан ўпкалади; кейин, менинг қайсарлигимни кўриб, индамай қўйди. Иван Кузмич билан фақат хизмат вазидан зарур бўлгандагина кўришар эдим. Швабрин билан ҳар замонда бир, ўшанда ҳам хушламасдан кўришар эдим, чунки ичидан менга душман эканини сезардим, бу менинг шубҳаларимни тасдиқларди. Турмушим оғирлашиб кетди. Ёлғизлик ва бекорчилик мени қайғули ўйчанликка солиб қўйди. Ёлғиз қолган чоғларимда муҳаббатим оловланар ва борган сўйин менга оғирлик қиларди. Китоб ўқишга, адабиётга иштиёқим қолмади. Руҳим тушди. Ё ақлдан озаман, ё бузилиб кетаман,— деб қўрқар эдим. Бутун ҳаётимга муҳим таъсир қилган тасофий ҳодиса бирданига руҳимни зўр, қўрқинчли қайғуга солди.

VI БОБ

ПУГАЧЁВ ҚУЗҒОЛОНИ

Сиз, ёш-яланглар, қулоқ солгайсиз,
Биз, кекса чоллар налар сўйлаймиз.

Қўшиқ

Ўз кўзим билан кўрганам ажойиб ҳодисаларнинг тасвирига киришмасимдан бурун, 1773 йилнинг охирида Оренбург губернаси қай аҳволда бўлганини бир неча оғиз сўз билан айтиб ўтишим керак.

Бу кенг ва бой губернада яқиндагина рус ҳокимлигини таниган жуда кўп ярим ваҳший халқлар яшайди. Уларнинг дам-ба-

дам қўзғолон кўтаришлари, қонунга ва граждандлик ҳаётига ўрганмасликлари, енгилтаклик ва раҳмсизликлари уларни итоат қилдириш учун ҳукумат томонидан доимий назорат этишни талаб қилади. Қалъалар ўнгай деб топилган ерларга солинган ва уларга Ёйиқ дарёси қирғоқларини кўпдан бери эгаллаган казаклар ўрнаштирилган. Лекин бу ўлканинг тинчлигини ва хавфсизлигини сақлаш учун маъмур этилган бу казакларнинг ўзлари бирмунча вақтдан буён ҳукуматни безовта қилиб, хавф туғдириб келар эдилар. 1772 йилда уларнинг марказий шаҳарчасида¹ галаён кўтарилган. Бунга аскарларни етарли даражада итоат қилдириш учун генерал-майор Траубенберг² қўллаган шиддатли чоралар сабаб бўлган. Натижада Траубенберг ваҳшиёна суратда ўлдирилган, ўлкани идора этиш тартибиде ўзларича ўзгаришлар вужудга келтирганлар ва оқибат қўзғолон қурол кучи ва қаттиқ жазолар билан бостирилган.

Бу ҳодиса мен Белогор қалъасига келмасдан бирмунча вақт илгари бўлган. Мен келганда жимжитлик ёки шунга ўхшаш бир ҳол ҳукм сурар эди; ҳукумат амалдорлари айёр қўзғолончиларнинг ёлғондакам тавба-тазарруларига учганлар, ҳолбуки, удар ичларида кек сақлаб, яна тартибсизлик бошлаш учун қулай фурсатни кутар эканлар.

Мен яна ўз ҳикоямга ўтаман.

Бир кун кечқурун (1773 йилнинг октябрь ойи бошларида) куз шамолининг ғувиллашини эшитиб, қора булут парчаларининг ой ёнидан сузиб ўтишига деразадан қараб, уйда якка ўзим ўтирдим. Комендантдан менга одам келди. Мен дарҳол йўлга гушдим. Комендантнинг уйида Швабрин, Иван Игнатъич ва бир казак ўнбошиси ўтиришган экан. Уйда Василиса Егоровна ҳам, Марья Ивановна ҳам йўқ эди. Комендант мен билан ташвишманд қиёфада кўришди. У эшикни қулфлади, кираверишда турган ўнбошидан бошқа ҳаммани ўтқизди-да, чўнтагидан бир қозни олиб, деди: «Жаноб офицерлар, муҳим янгилик! Генерал ёзган хатга қулоқ берингиз!» У кўзойнагини тақиб, хатни ўқиди:

«Белогор қалъасининг комендантси жаноб капитан Мироновга.
«Махфий»

Ушбу билан маъдум қиламанки, қамоқдан қочган Дон казачи фитначи Емельян Пугачёв ёмон адабсизлик қилиб, ўзига марҳум император Пётр III номини берган ва ўз атрофида бадкорлардан иборат шайка тўплаб, Ёйиқ қишлоқларида галаён кўтарган, ҳамма жойда талончилик қилиб ва одам ўлдириб, ҳозирнинг ўзидаёқ бир неча қалъани қўлга олган ва хароб қилган. Шунинг учун ушбу хатни олганингиз ҳамон, сиз, жаноб капи-

¹ Екатеринбург томонидан Урол деб ном берилган шаҳар.

² Пугачёв қўзғолонигача Ёйиқ казаклари ва Оренбург ўлкасида яшовчи казаклар орасида кўтарилган қўзғолонларни «босиш»да энг бераҳм бўлган генералларнинг бири.

тан, тезлик билан юқорида айтилган бадкор ва хоиннинг ҳужу-мини даф қилиш учун лозим бўлган тадбирларни кўргайсиз, агар сизга топширилган қалъага ҳамла қилса, тамом маҳв этиш иложини кўргайсиз».

«Лозим бўлган тадбирларни кўргайсиз!— деди комендант кўзойнагини олиб, хатни буклаб.— Айтмоққа осон. У бадкор зўрга ўхшайди; ишониб бўлмайдиган казакларни ҳисобламаган-да, ҳаммаси бўлиб бир юз ўттиз нафар одамимиз бор, сенга тегилиб айтаётганим йўқ, Максимич (ўнбоши кулиб қўйди). Бироқ начора, жаноб офицерлар! Тайёр бўлинглар, тунги қоровуллар қўйинглар; ҳужум бўла қолса дарвозани ёпиб, солдатларни чақиринглар. Сен, Максимич, ўз казакларингга ҳазир бўл. Тўпни кўриб, яхшилаб тозалаш керак. Ҳаммадан ҳам кўра бу хабарни махфий сақлаш лозим, бунга қалъада ҳеч ким барвақт билмасин».

Шу буйруқни айтиб, Иван Кузмич ҳаммамизга жавоб берди. Комендантнинг уйдан янги хабарни муҳокама қила-қила, Швабрин билан бирга чиқди.— Сенингча бу ишнинг охири нима бўлар экан?— дедим. «Худо билади,— дея жавоб берди у,— кўрамиз. Ҳозирча фавқулодда бир нарсга йўқ. Агарда...» у ўйла-ниб қолди ва паришон бўлиб, французча бир куйни ҳуштак билан чала бошлади.

Эҳтиёткорлигимизга қарамай, Пугачёвнинг пайдо бўлгани ҳақидаги хабар бутун қалъага тарқалди. Иван Кузмич ўз рафиқасини жуда ҳурмат қилса-да, ҳеч вақт хизматга оид сирни унга айтмас эди, у генералнинг хатини олгач, гўё Герасим ҳазратга Оренбургдан жуда ажойиб, махфий бир хабар келган эмиш, деб Василиса Егоровнани жуда усталик билан Герасим ҳазратниқига юборган: Василиса Егоровна шу ондаёқ попникига отланган ва Иван Кузмичнинг маслаҳати билан, бу ерда зерикиб қолмасин деб, Машани ҳам олиб кетган.

Иван Кузмич, ўзи ёлғиз қолиб, дарҳол бизга одам юборган. Палашкани эса, гап пойламасин деб омборга қамаб қўйган.

Василиса Егоровна поп хотинидан ҳеч қандай янги хабар эшитмай қайтган; у уйга келиб билсаки, Иван Кузмич кенгаш ўтказибди. Палашкани омборга қамаб қўйибди. Василиса Егоровна эри алдаганини фаҳмлаб, текшира кетган. Аммо Иван Кузмич сўроқдан тап тортмай, рафиқасининг саволларига дадил жавоб бераверган: «Биласанми, азизим, хотинлар печкага похол ёқадиган бўлишибди, бундан бирон фалокат чиқмасин деган ни-ятда похол эмас, шох ва пайраха ёқинглар, деб қаттиқ буйруқ бердим».— Нега бўлмаса Палашкани қамаб қўйдинг? Нима учун бечора қиз биз қайтиб келганимизгача омборга қамалиб ётиб-ди?— деб сўрабди хотини. Иван Кузмич бундай саволга жавоб беришга тайёрланмаганидан, жуда ҳам ёпишмаган бир важ қи-либди. Василиса Егоровна эрининг макрини пайқабди, аммо ун-дан бир гап чиқишига кўзи етмасдан, ортиқ гап ковламай қўя қолибди ва Акулина Памфиловнанинг ғалати усул билан

тузлаган бодринги ҳақида сўз очибди. Василиса Егоровна шу кечаси сира ухлаёлмабди, ўзи билолмаган, эри ундан яширган сирнинг нима эканлигини ҳеч ўйлаб тополмабди.

У, эртаси куни тушки ибодатдан қайтаётиб, йўлда Иван Игнатъични кўрибди; у замбаракни, болалар ўйнаб тўлғизган латта-путта, хас-хашакдан тозалаётган экан. «Бу ҳарбий тайёр-гарликнинг маъноси нима? Наинки қирғизлар ҳужуми кутилса? Наҳотки, Иван Кузмич шу арзимаган нарсани мендан яширган бўлса?» деб Василиса Егоровна ўйлабди-да, била олмай хуноб бўлган сирни билишга аҳд қилиб, Иван Игнатъични чақрибди.

Худди суд айбдорни гафлатда қолдириш учун, сўроқни ишга алоқаси бўлмаган саволлар билан бошлагандай, Василиса Егоровна ҳам Иван Игнатъичга уй ишига оид бирмунча танбеҳлар қилган. Сўнгра, андак туриб чуқур уф тортган-да, бош чайқаб: «Худованди карим! Бу қандай янги гаплар! Бунинг охири нима бўлар экан?» — дебди.

— Онажон, — дебди Иван Игнатъич. — Худо пошшо: солдатларимиз етарли, ўқ-дори кўп, замбаракни созлаб қўйдим. Пугачёвнинг бир таъзирини берайликки! Худо бермаса, тўнғиз емайди.

— Бу Пугачёв қандай одам экан ўзи? — деб сўрабди комендантнинг хотини.

Иван Игнатъич сирни айтиб қўйганини билиб, тилини тишлаб қолибди. Бироқ бўлар иш бўлган.

Василиса Егоровна, ҳеч кимга оғзимдан чиқармайман деб, бутун сирни айтишга мажбур қилибди.

Василиса Егоровна ўз сўзида турибди ва бу сирни попнинг хотинидан бошқа ҳеч кимга айтмабди, ўшанга ҳам унинг сигири далага ўтлагани борганда бадкорлар ушлаб олишмасин, деб айтибди.

Ҳадемай Пугачёв тўғрисида дув-дув гап бўлиб кетди. Ҳар ким ҳар хил гапиради. Комендант қўшни қишлоқлар ва қалъалардаги аҳволни яхшилаб билиб келгани ўнбошини юборди. Ўнбоши икки кундан кейин келди ва даштда, қалъадан олтмиш чақирим йироқликда, жуда кўп ўт-олов кўрганини, бошқирдлардан сўраганида номаълум бир куч келаётганини айтганликларини хабар қилди. Аммо тузукроқ хабар топиб кела олмади, чунки нарироқ боргани юраги бетламабди.

Қалъадаги казаклар орасида одатдан ташқари ҳаяжон бошланди; кўчаларда тўп-тўп бўлиб, ўзаро секин-секин сўзлашар ва драгунни ёки гарнизон солдатини кўрганда тарқалишар эди. Буларнинг орасига воқеанавислар юборилди. Юлай деган чўқинган қалмоқ комендантга муҳим хабар топиб келди. Унинг сўзича, ўнбоши ёлғон гапирган, бу маккор казак қайтиб келганидан сўнг ўз ўртоқларига қўзғолончилар орасига борганини, уларнинг саркорига қўл берганини, унинг қўлини ўпиб, узоқ ҳамгап бўлганини айтган. Комендант ўнбошини дарҳол қамади ва Юлайни

унинг ўрнига тайинлади. Бу хабарни казаклар очиқ норозилик билан қарши олдилар. Комендантнинг буйруқларини ижро этувчи Иван Игнатъич уларнинг «Ҳай, гарнизон каламуши, кўргилигингни кўрасан!» деганларини ўз қулоғи билан эшитди. Комендант ўнбошини шу куннинг ўзида сўроқ қилмоқчи бўлди, бироқ ўнбоши, ўз ҳамфикрларининг ёрдами билан бўлса керак, қочиб кетди.

Бошқа бир ҳодиса комендантни яна бешбаттар ташвишга солди. Бир бошқирд яширин хитобномалар билан тутилди. Шу муносабат билан комендант ўз офицерларини яна чақирмоқчи бўлган ва бунинг учун яна Василиса Егоровнани бир баҳона билан бирон ёққа юборишни истаган. Бироқ Иван Кузмич софдил ва тўғри одам бўлганидан, илгари бир марта ишлатган баҳонасидан бошқа баҳона тополмаган.

— Менга қара, Василиса Егоровна,— дебди у йўталиб,— Герасим ҳазрат шаҳардан...— Қўй ёлгонингни, Иван Кузмич,— дебди хотини унинг сўзини кесиб,— сен кенгаш чақириб, Емельян Пугачёв тўғрисида менсиз музокара қилмоқчисан; бу сафар мени алдай олмайсан!— Иван Кузмич ҳайрон бўлиб, бақрайиб қолибди. «Э азизим,— дебди у,— агар ҳамма гапдан бохабар бўлсанг, кетмасанг ҳам бўлади; сенинг олдингда ҳам сўйлашаверамиз».— Ҳа, баракалла,— деб айтибди хотини,— ҳийлакорликни сен эплай олмайсан; офицерларга одам юбора бер.

Яна ҳаммамиз тўпландик. Иван Кузмич хотинининг олдида бизга қандайдир чаласавод казак қўли билан ёзилган Пугачёвнинг хитобномасини ўқиб берди. Бу ўғри тездан, бизнинг қалъага юриш бошлаш ниятида эканини эълон қилган; казаклар ва солдатларни ўз шайкасига чақирган, қаршилиқ кўрсатмасликни қўмондонларга таклиф этган, акс ҳолда ўлдиражак эканини билдирган. Хитобнома дағал, аммо кучли таъбирлар билан ёзилган, содда одамларни ваҳимага солиши мумкин эди.

— Бу алдамчини қаранг!— деди комендантнинг хотини.— Бизга яна нималар таклиф қилмоқчи экан! Қаршисига чиқиб, байроқларни оёғи остига қўйсак-а! Вой итвачча-эй! Наинки, бизнинг қирқ йилдан буён хизматда эканимизни, худога шукур, кўпни кўрганимизни билмаса? Наҳотки шу ўғрининг сўзига қулоқ соладиган командирлар топилса?

— Топилмаса керак,— деди Иван Кузмич.— Хабарларга қараганда, бадкор кўп қалъаларни олган эмиш.

— Ростдан ҳам кучлига ўхшайди,— деди Швабрин.

— Унинг чинакам кучини ҳозир биламиз,— деди комендант.— Василиса Егоровна, омборнинг калитини бер. Иван Игнатъич, бошқирдни олиб кел-чи; кейин Юлайга айт, гаврон келтирсин.

— Шошма, Иван Кузмич,— деди хотини, ўрнидан тураётиб. Мен Машани олиб чиқиб кетай; дод овозини эшитса қўрқади. Тўғрисини айтсам, уриб сўроқ қилишга ўзимнинг ҳам ҳушим йўқ. Яхши қолинглар.

Сўроқ чоғида уриш илгариги вақтда суд ишларига шундай сингиб кетган эдики, уни йўқ қиладиган хайрли фармон¹ узоқ замон таъсирсиз қолди. Илгариги вақтда гуноҳкорнинг фош этилиши учун ўзининг иқрор бўлиши зарур деб ўйлашган; бу фикр асоссизгина эмас, ҳаттоки, соғлом ҳуқуқий тушунчага тамоман зиддир, чунки агар гуноҳкорнинг тониши унинг гуноҳсиз эканига исбот деб қабул қилинмаса, у ҳолда гуноҳкорнинг иқрор бўлиши унинг гуноҳкор эканига яна ҳам кучсизроқ далил бўлиши керак. Бу ваҳшиёна таомилнинг йўқотилишига норози бўлган қадимги судлар бор эканини ҳатто ҳозир ҳам эшитиб юраман. Бизнинг замонда эса уриш зарур эканлигига судлар ҳам шубҳа қилмаганлар, гуноҳкорлар ҳам. Шунинг учун комендантнинг буйруғи ҳеч қайсимишни ҳайрон қолдирмади, ташвишга қўймади. Иван Игнатйич бошқирдни олиб келгани кетди. У калити Василиса Егоровнада юрадиган омборда эди. Бир неча минутдан кейин асир даҳлизга келтирилди. Комендант ичкарига олиб киришни буюрди.

Бошқирд остонадан зўрға ўтди (унинг оёғига ёғоч кишан селинган эди) ва чўзинчоқ қалпоғини қўлига олиб, эшик ёнида тўхтади. Афтига қараб, сесканиб кетдим. Бу киши умр бўйи ёдимдан кўтарилмас. У етмишлардан ошган, на бурни бор, на қулоқлари. Сочи қирдирилган; соқол ўрнида бир неча оқ мўй осилиб туради: пакана, ориқ ва букчайган: аммо қисқ кўзлари ҳали чақнаб туради. «Эҳе! — деди комендант, унинг қўрқинчли белгиларидан 1741 йилда жазоланган исёнчилардан бири эканини билиб. — Сен қари қашқир, бизнинг қопқонимизга бир марта тушгансан дейман. Қулоқ, бурнинг кесилганидан маълумки, қўзғолонга энди қўшилган эмассан. Қани, берироқ келчи; айт, сени ким юборди?»

Қари бошқирд индамади ва комендантга бўзрайиб қаради. «Нимага индамайсан? — деди Иван Кузмич: — ё русча билмайсанми? Юлай ўз тилингда сўра-чи, бунни бизнинг қалъага ким юборди экан?»

Юлай Иван Кузмичнинг саволини татар тилида тушунтирди. Лекин бошқирд унга ҳам худди боягидай қараб, бир оғиз ҳам жавоб бермади.

«Хўп, яхши, — деди комендант, — тилингни чиқариб қўяман. Йигитлар! Бунинг бемаъни ола чопонини ечиб, уринлар. Юлай, ўхшатиб адабини бер!»

Икки инвалид бошқирдни ечинтира бошлади. Бечоранинг юраги ҳовлиқди. У, болалар қўлига тушган жонивордай жавдираб атрофга қаради. Инвалидлардан бири унинг қўлларини ўз елкасидан ошириб, чолни орқасига кўтарди, Юлай эса новда билан орқасига бир туширган эди, бошқирд заиф, ёлворган то-

¹ Сўроқ вақтида уришни йўқотиш тўғрисида Александр I томонидан чиқарилган фармон. Бу фармондан кейин ҳам подшо жандармлари ва терговчилари калтаклашни давом эттирганлар.

вуш билан «вой» деди-да, бошини чайқаб, оғзини очди. Унинг тили йўқ — кесилган эди.

Шундай ишлар мениг замонимда бўлгани ва император Александр эзгулик билан подшолик қилаётган вақтда яшаётганим эсимга тушса, илм-урфоннинг тез тараққийси ва инсонпарварлик қондаларининг тез тарқалишига ҳайрон қолмасдан иложим йўқ. Еш йигит! Агар менинг бу ёзувларим қўлингга тушса билгинки, энг яхши ва мустаҳкам ўзгаришлар ҳеч қандай зўрлик қилмасдан, киши хулқини яхшиланишидан вужудга келган ўзгаришлардир.

Ҳамма ҳайрон қолди. «Хўш,— деди комендант,— бундан ҳеч гап чиқмайди. Юлай, бошқирдни омборга элиб қўй. Биз, жаноблар, баъзи нарсалар тўғрисида гапиришамиз».

Биз ўз вазиятимизни музокара қилиб ўтирган эдик, бирдан Василиса Егоровна кириб келди, у ҳаддан ташқари ҳовлиққан эди.

— Нима бўлди?— деди ҳайрон бўлиб комендант.

— Фалокат, азизим, фалокат!— деди Василиса Егоровна.— Нижнеозёрск қалъаси бугун эрталаб қўлдан кетибди. Герасим ҳазратнинг хизматкори ўша ердан келди. Қалъанинг қўлдан кетганини кўрибди. Комендант ва ҳамма офицерлар дорга осилибди. Бутун солдатлар асир олинди. Бадкорлар бу ерга ҳам келмаса гўрга эди.

Кутилмаган хабар мени жуда эсанкиратди. Нижнеозёрск қалъасининг коменданти ювош ва камтар йигит эди, мен уни танирдим: бундан икки ой чамаси илгари ёшгина хотини билан Оренбургдан ўз қалъасига ўтиб кетаётиб, Иван Кузмичникига тушган эди. Нижнеозёрск қалъаси бизнинг қалъадан йигирма беш чақиримча нарида эди. Биз ҳам Пугачёвнинг ҳужумини ҳар соат кутишимиз керак эди. Марья Ивановнанинг тақдири кўз олдимга келиб, юрагим орзиқиб кетди.

— Менга қаранг, Иван Кузмич!— дедим комендантга.— Бизнинг вазифамиз сўнгги нафасимизгача қалъани сақлашдир; бу тўғрида гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Аммо хотинларни эҳтиёт қилиш тўғрисида ўйлаш керак. Буларни агар йўл очиқ бўлса, Оренбургга ёки бадкорларнинг қўли етмайдиган узоқроқ ва ишончлироқ қалъага юборинг.

Иван Кузмич хотинига қаради ва:

— Дарҳақиқат, исёнчиларни бир ёқлик қилгунимизча сизларни узоқроқ бир ерга юборсак бўлмайми?— деди.

— Бўлмаган гап!— деди хотини.— Уқ етмайдиган қалъа бор эканми? Белогор қалъасининг нимаси ишончсиз? Худога шукур, йигирма икки йилдан бери шу ердамиз. Бошқирдларни ҳам кўрдик, қирғизларни ҳам, қўявер, Пугачёв ҳам келарсин!

— Хайр,— деди комендант,— агар қалъамизга ишонсанг, ўтира берганинг тузук... Машани нима қиламиз? Туриш берсак

ёки ёрдам етиб кела қолса яхшику-я; борди-ю, қалъани бадкорлар олса нима бўлади?

— У вақтда... — Василиса Егоровна тутилиб қолди ва ҳаддан ташқари ҳаяжонга тушиб, жим бўлди.

Уз гапининг хотинига таъсир қилганини сезиб (эҳтимол, бутун умрида биринчи марта таъсир қилишидир), Иван Кузмич давом этди: «Йўқ, Василиса Егоровна, Машанинг бу ерда бўлиши мумкин эмас. Уни Оренбургга — аммасиникига юборамиз: у ерда аскар ҳам, тўп ҳам кўп, қалъанинг девори гиштан. Сенинг ҳам ўша ерга кетганинг маслаҳат; қалъани ҳужум қилиб олсалар, қари бўлсанг ҳам ҳолинг ёмон бўлади, соғ қўйишмайди».

— Хўп,— деди хотини,— шундай қила қолайлик: Машани юборамиз. Аммо мени юбораман деб овора бўлма: бормайман. Қариган чоғимда сендан айрилиб, ёт элларда якка гўр излаб юрайми. Бирга умр қилдик, бирга ўламиз.

— Майли,— деди комендант.— Қани, имиллама. Машани жўнатиш тарадудини кўр. Эртага тонг ёриши билан жўнайди, гарчи ортиқча одамимиз бўлмаса-да, ёнига отлиқ аскар қўшамиз. Қани Маша?

— Акулина Памфиловнанинг уйида,— деди комендант хотини.— Нижнеозёрск қалъасининг қўлдан кетганини эшитиб, кўнгли безовта бўлди; тоби қочмаса деб қўрқаман. Ё раббилламин, қандай кунларга қолдик!

Василиса Егоровна Машани жўнатиш тадорикини кўргани кетди. Музокарамиз давом этди; аммо мен сўзга аралашмас, қулоғимга гап ҳам кирмас эди. Марья Ивановна кечки овқат маҳалида келди — ранги оқарган, кўзлари йиғидан шишган. Овқат вақтида ҳеч ким гапирмади ва дастурхондан одатдагидан эртароқ турдик; комендант оиласи билан хайрлашиб, уй-уйимизга кетдик. Аммо мен қилчимни жўртгага эсдан чиқариб, шу баҳона билан қайтиб келдим: Марья Ивановнанинг ўзи якка бўлишига кўзим етган эди. Ҳақиқатан ҳам, у ўзи якка бўлиб, мен билан эшик олдида учрашди ва қилчимни орқамдан олиб чиққан экан, берди. У кўзига ёш олиб: «Хайр, Пётр Андреич! — деди.— Мени Оренбургга юборишяпти. Соғ-саломат ва бахтиёр бўлинг; насиб бўлса кўришармиз; агар кўришмасак...» У барала йиғлаб юбордим. Мен уни қучоқладим.— Яхши бор, малагим,— дедим,— хайр, севгим, истагим! Бошимга нималар келмасин, фикр-ёдим сенда бўлади! — Маша кўкрагимга бошини қўйиб йиғлар эди. Юзларидан бўса олдим ва шошиб уйдан чиқдим.

VII БОБ

ҲУЖУМ

Шўрлик, ғариб бошгинам,
Итоаткор бошгинам!
Нақ ўттиз йил, боз уч йил,
Хизмат қилди бошгинам.
Тополган йўқ бошгинам:
На манфаат, на шодлик,
Ва на бирон яхши сўз,
Ё балаandroқ мартаба;
Хизмат қилиб бошгинам
Орттиргани шу бўлди:
Икки баланд дор ёғоч,
Ҳа, яна ипак сиртмоқ.

Халқ қўшиғи

Шу кечаси ухламадим, ечинмадим ҳам. Марья Ивановна билан сўнгги дафъа хайрлашиш учун саҳарда қалъа дарвозасига бориш ниятим бор эди. Ўзимда буюк ўзгариш сезардим; қалбимдаги ҳаяжон яқинда чеккан кулфатларимга қараганда енгилроқ эди. Жудолик қайғусига туманли, аммо тотли умидлар, сабрсизлик билан кутилган хавф-хатар ва олижаноб нафсоният ҳислари қўшилиб кетди. Кечанинг қандай ўтганини билмай қолдим. Энди ташқарига чиқмоқчи бўлганимда, эшик очилиб, капрал кириб келди ва бизнинг казаклар Юлайни зўрлик билан олиб, қалъадан чиқиб кетганликларини, қалъа атрофида номаълум суворилар юрганини айтди. Марья Ивановна чиқиб кетолмай қолар деган ўй мени ваҳимага солди; капралга бир неча топшириқ бериб, ўзим дарҳол комендантнинг олдига югурдим.

Тонг ёриша бошлаганди. Югурганимча кетаётган эдим, кимдир мени чақирди. «Қаёққа кетяпсиз?— деди Иван Игнатъич орқамдан етиб келиб.— Иван Кузмич тепаликда, сизни айтиб келгани юборди. Пугачёв келди».— Марья Ивановна кетдими?— дедим юрагим ҳовлиқиб. «Улгуролмади,— деди Иван Игнатъич.— Оренбург йўли бекилибди; қалъа ўраб олинган. Аҳвол ёмон, Пётр Андреич!»

Тепаликка йўл олдик. Бу табиий тепалик бўлиб, ғовлар билан ўралган эди. Қалъанинг бутун аҳолиси шу ерга тўпланган. Гарнизон саф тортган, тайёр. Замбаракни у ерга кеча кечқурун олиб чиқишган. Комендант ўзининг саф тортган озгина аскарлари олдидан нари-бери юрарди. Хавфнинг яқинлиги кекса ҳарбийни одатдан ташқари дадиллангириб, жонлангирган. Даштда, қалъадан сал нарироқда йигирмага яқин сувори айланиб юрарди. Бу-

лар казакларга ўхшар, аммо ичида бошқирдлар ҳам кўринарди. Булар бошларидаги қалпоқ ва ёнларига осиб олган ўқдонларидан таниқли, Комендант солдатларни кўриқдан ўтказар экан: «Ҳа, йигитлар, бу кун подшомизга кўкрагимизни қалқон қиламиз ва ботир, онти бузмайдиган кишилар эканимизни бутун дунёга кўрсатамиз!» — деди. Солдатлар баланд товуш билан ўзларининг содиқ эканликларини айтдилар. Швабрия менинг ёнимда туриб, душманга синчиклаб қарар эди. Даштда айланиб юрган суворилар, қалъадаги ҳаракатни сезиб, бир ерга тўпландилар ва ўзаро сўзлаша бошладилар. Комендант Иван Игнатъич замбаракни шу суворилар тўдасига тўғрилашни буюрди, ўзи пилтага ўт туташгирди. Ўт гувиллаганича суворилар устидан ўтиб кетди, ҳеч қандай шикаст етказмади. Суворилар тарқалиб, дарҳол кўздан йўқолдилар. Ҳеч ким қолмади.

Василиса Егоровна келди, онасидан ажрашни истаманган Маша ҳам унинг ёнида эди. «Қалай!» — деди комендантнинг хотини. — Урушнинг бориши қандай? Қани душман?» — Душман яқинда, — деди Иван Кузмич. — Худо ёр бўлса, иш жойида бўлади. Хўш, Маша қўрқяпсанми? — «Йўқ, отажон, — деди Марья Ивановна; — уйда ўзим якка қолганимда кўпроқ қўрқардим». У менга қаради ва ўзини зўрлаб илжайди. Қиличимни кеча унинг қўлидан олганим эсимга тушиб, сонидан маҳкам ушладим, гўё бу қилични у менга ўз ёрини мудофаа қилиш учун берган эди. Юрагимга ўт тушди. Ўзимни унинг рицари хаёл қилар эдим. Мен унинг ишончига лойиқ эканимни исбот қилишга ташна бўлиб, сабрсизлик билан кескин минутларни кутар эдим.

Шу онда қалъадан ярим чақирим наридаги тепалик орқасидан яна анчагина суворилар чиқиб келди ва ҳадемай дашт найза, камон билан қуролланган кишиларга тўлди. Буларнинг ўртасида оқ от минган, қизил кафтан кийган бир киши қиличини яланғочлаб желар, бу Пугачёвнинг ўзи эди. У тўхтади; атрофини ўз кишилари ўраб олди. Унинг буйруғи билан бўлса керак, тўпдан отлиқ ажралиб, бизнинг қалъага томон от қўйиб кела бошлади. Буларни танидик — бизга хиёнат қилган кишилар экан. Бири боши тепасида қоғоз кўтариб олган, бирининг найзаси учида Юлайнинг калласи. У ров олдига келиб бир силтаган эди, калла четандан ошиб тушиб биз томонга юмалади. Бечора қалмоқнинг калласи комендантнинг оёғи остига тушди. Хоинлар: «Ўқ отмантлар, подшонинг олдига чиқинглар. Подшо шу ерда!» — деб қичқиришар эди.

«Шошма, мен сенга кўрсатиб қўяй! — деб бақирди комендант. — Йигитлар! Отинглар!» Солдатлар бараварига ўқ узишди. Хат ушлаб турган казак қалқиб, отдан ағанаб тушди; қолганлари қочди. Мен Марья Ивановнага қарадим. Юлайнинг қонли бошини кўриб эсанкираган ва милтиқ товушидан гарант бўлган Марья Ивановна ҳушсиздай кўринарди. Комендант капрални чақириб, ўлган казакнинг қўлидан хатни олишга буюр

ди. Капрал, ташқарига чиқиб, ўлган казакнинг отини жиловлаб келди-да, хатни комендантга берди. Иван Кузьмич хатни товуш чиқармай ўқиди, кейин майда-майда қилиб ташлади. Бу орада исёнчилар, афтидан, ҳужумга тайёрлик кўришар эди. Ҳадемай қулоқ остидан ўқлар гувиллаб ўта бошлади, бир неча ёй бизнинг ёнимизга — ерга ва говга санчилди. «Василиса Егоровна! — деди комендант. — Бу хотинларнинг иши эмас; Машани олиб кет; қара, қизгинанинг юраги ёрилиб кетди».

Уқ ёғилиб тургани учун сўз қайтаришдан ожиз бўлган Василиса Егоровна даштга қаради, даштда катта ҳаракат борлиги билиниб турар эди; кейин эрига қараб: «Иван Кузьмич, тириклик ҳам, қаза ҳам худонинг иродаси. Машадан рози бўл. Маша, бор отангининг олдига», — деди.

Маша титраб, ранги оқариб, Иван Кузьмичнинг олдига борди ва тиз чўкди. Кекса комендант уни дуо қилди, сўнгра турғизиб ўпди-да, ўзгарган товуш билан: «Хайр, Маша, бахтинг ёр бўлсин. Худога сиғин: У сени марҳаматидан бебаҳра қўймайди. Бирон яхши одам чиқса, худо бахт ва муҳаббат берсин. Биз Василиса Егоровна иккимиздай умр кўринглар. Хайр, Маша. Василиса Егоровна, буни тезроқ олиб кет», — деди. Маша отасининг бўйшига осилиб йиғлади. — Биз ҳам видолашайлик, — деди Василиса Егоровна йиғлаб. — Хайр, азизим Иван Кузьмич. Мендан рози бўл, яхши-ёмон гапирган бўлсам! — «Хайр, хайр, азизим! — деди комендант кампирини қучоқлаб. — Бўлди энди, боринглар, беринглар уйга; фурсат бўлса, Машага сарафан кийдириб қўй». Василиса Егоровна қизи билан кетди. Мен Марья Ивановнанинг кетидан қараб қолдим; у орқасига қайрилиб, менга бошини қимирлатди. Шундан сўнг Иван Кузьмич бизга қаради ва бутун диққати душманга жалб бўлди. Исёнчилар ўз бошлиқлари атрофида тўпланиб, бирданига отдан туша бошладилар. «Энди маҳкам бўлинглар! — деди комендант, — ҳужум бошланади...» Шу онда даҳшатли қичқириқ ва шовқин кўтарилди; исёнчилар қалъага қараб югурдилар. Замбарагимиз сочма ўқ билан ўқланган эди. Душман яқин келганда, комендант замбаракка ўт босди. Уқ душман тўдасининг ўртасига тушди. Исёнчилар икки ёққа сочилиб, чекиндилар. Бошлиқлари олдинда якка қолди... У, қиличини ҳавода ўйнатиб, чекинганларни олға даъват қилгандай, кўринарди... Босилган шовқин-сурон яна кўтарилди. «Ҳа, йигитлар! — деди комендант, — энди дарвозани очинглар, довул қоқинглар. Йигитлар! Менинг кетимдан олға!»

Комендант, Иван Игнатъич ва мен кўз очиб-юмгунча тепаликнинг нариги ёғига чиқдик; бироқ юраги олиниб қолган гарнизон ўрнидан қўзғалмади. «Нега турибсизлар, болаларим? — деб қичқирди Иван Кузьмич. — Бир бошга бир ўлим: хизмат шунини талаб қилади!» Шу он исёнчилар биз томонга югуриб, қалъанинг ичига кириб олдилар. Довул товуши тинди; гарнизон қуролни ташлади; мени уриб йиқитишди, аммо дарров ўрнимдан

туриб, исёнчилар билан бирга қалъага кирдим. Бошидан ярадор бўлган комендант исёнчилар орасида турар, бадкорлар ундан галитни талаб қилардилар. Мен уни ҳимоя қилиш учун югурган эдим, бир неча барваста казак маҳкам ушлаб: «Кўргилигингизни кўрасиз энди, подшога бўйин эгмаганлар», — дейишди ва қўлимни боғлашди. Бизни кўчама-кўча олиб юришди; аҳоли уйдан нон билан туз олиб чиқарди. Бутхона қўнғироғи жаранглади. Бирдан кимдир қичқириб, подшонинг майдонда асирларни кутиб турганини ва қасам ичирмоқчи эканини хабар қилди. Халқ майдонга қараб оқди; бизни ўша ерга олиб бордилар.

Пугачёв комендантнинг эшиги олдидаги айвончада — креслода ўтирарди. Устида зарҳал ҳошияли чиройли казакча тўн, бошида олтин жиға тақилган узун казакча телпак, кўзлари чақнар эди. Унинг афти менга таниш кўринди. Казак оқсоқоллари уни ўраб олганлар. Герасим ҳазрат, ранги оппоқ, қўлида бут, айвонча ёнида титраб турар ва бирпасдан кейин бўладиган қурбонларнинг гуноҳини сукут билан тилаётгандай, қонларидан нечилишини сўраётгандай кўринар эди. Майдонга бир неча дор тикилди. Биз яқинлашганимизда, бошқирлар оломонни четлатиб, бизни Пугачёвга рўпара қилдилар. Черковнинг қўнғироқ товуши тинди; ҳаммаёқ жимжит бўлди. «Комендант қайси? — деди ёлгон подшо. Бизнинг ўнбоши оломон ичидан чиқиб, Иван Кузмични кўрсатди. Пугачёв чолга ғазабли кўз ташлади ва: «Менга, ўз шоҳингга қаршилиқ қилгани қандай ботиндинг?» — деди. Ярадор бўлиб мадори қуриган комендант бор кучини тўплаб, дадиллик билан: «Сен менинг шоҳим эмассан, сен ўғри ва хоинсан, эшитдингми!» — деди. Пугачёв ғазабланиб, оқ дастрўмоли билан ишорат қилди. Бир неча казак комендантни ушлаб, дор остига судради. Кеча биз сўроқ қилган қулоқсиз, бурунсиз бошқирд, қўлида арқон, дорнинг устига айри миниб ўтирар эди. Бир дақиқадан сўнг бечора Иван Кузмичнинг дорга осилганини кўрдим. Кейин Пугачёвнинг олдида Иван Игнатъични келтиришди. «Подшоҳинг Пётр Фёдоровичга содиқман деб онт ич!» — деди Пугачёв. — Сен бизга шоҳ эмассан, — деди Иван Игнатъич ўз капитанининг сўзини такрорлаб. — Сен ўғри, хоинсан!

Пугачёв яна оқ рўмолчаси билан ишора қилди, Иван Игнатъич ўзининг кекса бошлиғи ёнига осилди.

Навбат менга келди. Олижаноб ўртоқларимдек жавоб беришга ҳозир бўлиб, Пугачёвнинг юзига тик қарадим. Шу чоғ кўзим исёнчиларнинг оқсоқоллари орасида турган Швабринга тушди, ҳайрон-ҳайрон қолдим. У, сочини айланмасига қирқтириб, казакча кийиниб олган эди. У Пугачёвнинг олдида келиб, қулоғига бир нима деб пичирлади. «Осилсин!» — деди Пугачёв, менга қарамасданоқ. Бўйнимга сиртмоқ солишди. Гуноҳларимга тавба қилиб, калима келтирдим ва яқинларимнинг дуойи жонини қилдим. Мени дор остига олиб келишди. «Балки афв этиларсан», — дейишар эди менга жаллодлар. Эҳтимол, чиндан ҳам

далда бермоқчи бўлишар эди. Бирданига: «Тўхтанглар, малъунлар! Тўхтанглар!» — деган товуш эшитилди. Жаллодлар тўхташди. Қарасам: Савельич Пугачёвнинг оёғига бош қўйиб ёлвораётир. «Отагинам! — дер эди у бечора. — Бир бариннинг фарзандини ўлдиришдан сенга нима фойда? Қўйиб юбор уни, хунининг пулини беради; муддао кишиларни қўрқитиш ва жазолаш бўлса, мен чолни оса қол!» Пугачёв ишора қилди. Бўйнимдан сиртмоқни олишди. «Подшоҳимиз сени афв этди», — дейишди атрофимдагилар. Шу дақиқада қутулганимга севиндим дея олмайман, шунингдек, афсусланганим ҳам йўқ. Ҳисларим ҳаддан ташқари туманли эди. Мени қайтариб, яна ёлғон подшонинг олдига келтиришди ва қаршисига тиз чўктиришди. Пугачёв томирлари чиққан қўлини менга узатди. «Ўп қўлини, ўп!» — дейишар эди ён-веримдагилар. Аммо мен шундай қабиҳ тубанликдан кўра энг қаттиқ жазони афзалроқ кўрар эдим. «Азизим Пётр Андреич! — деярди Савельич орқамдан туриб. — Қайсарлик қилма! Сендан нима кетди? Упиб қўя қол шу баччага... (тфу!) ўпа қол қўлини... Мен қимирламадим. Пугачёв қўлини ола туриб: «Жаноблари севинчдан эсларини йўқотиб қўйибдилар, — деди истеъзо билан. — Турғизинглар!» Мени турғизиб, қўйиб юборишди. Мен даҳшатли комедиянинг давомини томоша қилдим.

Аҳоли онт ича бошлади. Ҳамма бирин-кетин келиб, бутни ўпар ва ёлғон подшога таъзим қиларди. Гарнизон солдатлари ҳам шу ерда. Рота машиначиси, қўлида ўтмас қайчи, уларнинг сочларини айланмасига қирқар эди. Солдатлар устларини қоқар, Пугачёвнинг олдига келиб, унинг қўлини ўпардилар, у бўлса афв этиб, ўз шайкасига оларди. Бу иш уч соатча давом этди. Ниҳоят, Пугачёв ўрнидан туриб айвончадан тушди, амалдорлари уни кузатиб тушдилар. Қимматбаҳо жабдуқ урилган оқ от келтирилди. Икки казак қўлтиғидан олиб, уни отга миндириб қўйди. У Герасим ҳазратга меҳмон бўлажагини билдирди. Шу онда хотин фарёди эшитилди. Ўғрилардан бир нечаси, сочлари тўзиган, яланғоч Василиса Егоровнани судраб чиқди. Булардан бири дарров кампирнинг иссиқ пахтали нимчасини кийиб олибди ҳам! Бошқалари сандиқ, идиш-товоқ, кийим-кечак, кўрпа ва бошқа буюмларини олиб чиқар эди. «Азизларим, — дер эди бечора кампир. — Қўйиб юборинглар мени. — Отагиналарим, мени Иван Кузмичининг олдига олиб боринглар». Бирдан унинг кўзи дорга тушди ва эрини таниди. «Бадкорлар, — деди беҳуш қичқириб. — Уни нима қилдиларинг? Вой кўзимнинг нури Иван Кузмич, ботир солдат! Сенга на прус найзаси ботган, на турк ўқи теккан эди; тузук бир урушда эмас, турмадан қочган бир ўғрининг қўлида ўлдинг!» — «Товушини ўчиринг бу алвастининг!» — деди Пугачёв. Еш казак кампирнинг бошига қилич билан урди. У, айвончанинг зинасига йиқилиб, жон берди. Пугачёв кетди; халойиқ унинг кетидан юрди.

ЧАҚИРИЛМАГАН МЕҲМОН

Чақирилмаган қўноқ, йўнилмаган таёқ.
Мақол

Майдон бўшаб қолди. Мен ҳамон бир ерда турар ва бундай даҳшатли таассуротлардан чувалган фикримни бир ерга тўплай олмас эдим.

Мени ҳаммадан ҳам кўра Марья Ивановнанинг тақдири белгисиз бўлгани қийнар эди. У қаерда? нима бўлди? яширина олди? яширинган ери ишончлими... Шундай ваҳимали ўйлар билан комендантнинг уйига кирдим... Уй бўм-бўш; стуллар, столлар, сандиқлар ва идиш-товоқлар синдирилган, уй таланган. Торгина зинадан югуриб меҳмонхонага чиқдим ва умримда биринчи дафъа Марья Ивановнанинг бўлмасига кирдим. Ўғрилар титкилаган тўшагини кўрдим; жавон синдирилган ва ичидаги ашёси таланган; санам олдидаги чироқ ҳануз ёнмоқда эди. Деворга ссиғлиқ кичкина ойна омон қолган... Бу соқит қиз ҳужрасининг эгаси қаерда? Ваҳимали бир хаёл миямдан лип этиб ўтди: у ўғриларнинг қўлига тушган бўлса-я!.. Юрагим шув этди... Севгилимнинг номини қаттиқ-қаттиқ айтиб, куйиниб йиғладим... Шу чоғда енгил шарпа эшитилди ва жавоннинг орқасидан Палашка чиқиб келди. Унинг ранги оппоқ, ўзи титрарди.

— Оҳ, Пётр Андреич!— деди қўлларини бир-бирига уриб.— Қандай кунлар! Қандай кўргилик!..

— Марья Ивановна қаерда?— дедим шошиб.— Нима бўлди у?

— Ойимпошша ссғлар,— деди Палашка.— У Акулина Памфиловнанинг уйига беркитилган.

— Попнинг уйига-я?— дедим ваҳима билан қичқириб.— Ё раббий! Ахир, Пугачёв ўша ерда-ку!..

Югуриб уйдан чиқдим ва кўз очиб-юмгунча попнинг уйига етиб бордим. Кўзимга ҳеч нарса кўринмас, қулоғимга ҳеч товуш кирмас эди. Герасим ҳазратнинг уйдан шовқин-кулги, ашула товуши эшитиларди... Пугачёв ўз ўртоқлари билан кайф-сафо қиларди. Палашка ҳам кетимдан етиб келди. Палашкадан секин Акулина Памфиловнани чақиртирдим. Ҳаял ўтмай у бўш май идишини кўтариб чиқди.

— Худо ҳақи! Марья Ивановна қани?— дедим айтиб бўлмайдиган даражада ҳаяжон билан.

— Менинг каравотимда ётибди, бўталоғим, каравотни назардан пана қилиб қўйганман,— деди поп хотини.— Худо бир сақлади-да, Пётр Андреич, бадкор энди овқат егани ўтирган эди, бечора қизгина уйғониб, нолиб юборса бўладими!.. Жон-поним чиқиб кетди. Бадкор унинг товушини эшитиб қолди; «Нолиган, ким, кампир?»— деди. Ўғрини алдадим:— жияним, шоҳим, ик-

ки ҳафтадан бери бетоб ётибди, дедим.— «Жиянинг ёшми?» — деди. — Еш, шоҳим, дедим.— «Қани, кампир, кўрсат-чи, жиянингни»,— деди. Юрагим орзиқиб кетди, илож қанчалик. Марҳамат, шоҳим, аммо қиз ҳузурингизга кела олмайди, тургани дармони йўқ,— дедим. Майли, ҳеч бокиси йўқ, ўзим бориб кўраман»,— деди. Қара, малъун парданинг орқасига ўтди, билсанг! Юзини очди, лочинникидек кўзларини тикди, йўқ, ҳеч нарса демади... худо сақлади! Ишонсангиз, болам, отангиз иккимиз ит азобида ўлдирилишимизга кўзимиз етиб қолган эди. Бахтимизга қизгина бадкорни танимади. Худоё тавба, не кунларни кўрдик. Нима дейсиз энди? Бечора Иван Кузмич! Ким шундай бўлади деб ўйлаган эди!.. Василиса Егоровнани айтинг! Иван Игнатъич! Уни нега ўлдиради денг?.. Сизга нечук раҳм қилди! Алексей Иванович Швабринни қаранг-а? Сочини айланмасига қирқтириб, шулар билан кайф-сафо қилиб ўтирибди! Уд-датурролигига сўз йўқ! Жияним бетоб деганимда, афтимга шундай бир қарадики, ишонсангиз, худди кўксимга наштар ургандай бўлди; аммо сирни очмади, шунисига ҳам балли». Шу онда маст меҳмонларнинг бақиришлари ва Герасим ҳазратнинг товуши эшитилди. Меҳмонлар май талаб қилар, Герасим ҳазрат эса рафиқасини чақирар эди. Попнинг хотини шошди. «Боринг уйингизга, Пётр Андреич,— деди,— сиз билан сўзлашишнинг мавриди эмас; бадкорлар ичкилик қилаётирлар. Маст вақтида қўлига тушиб қолсангиз ёмон бўлади. Хайр, Пётр Андреич. Нима бўлса бўлади-да, хавотир бўлманг; худонинг ўзи асрайди.»

Попнинг хотини кетди. Бир қадар тинчиб, уйга кетдим. Майдон ёнидан ўтиб кетаётиб қарасам, бир неча бошқирд дор тагига тўпланиб, осилганларнинг этикларини ечиб олаётир; ҳаддан ташқари жаҳлим чиқди, аммо аралашининг бефойдалигини сезиб, ўзимни зўрға босдим. Уғрилар қалъада у ёқдан-буёққа югуриб, офицерларнинг уйларини талашар эди. Ҳар ёқдан маст исёнчиларнинг қичқирган товушлари эшитиларди. Уйга келдим. Бўсағада Савельичга учрадим. «Худога шукур!— деб қичқирди у мени кўриб.— Мен сени яна бадкорлар ушлади деб ўйлаган эдим. Э отагинам Пётр Андреич! Уғрилар ҳамма нарсамизни талаб кетди, кийим-кечак, идиш-товоқ, ҳеч нарса қолмади. Сени тирик қўйиб юборганларига шукур қиламан! Айтгандай, сен, отагинам, атамани танидингми?»

— Йўқ, танимадим; ким экан у?

— Нега, отагинам? Карвонсаройга тушганимизда алдаб пўстинингни олган пиянистани эсингдан чиқардингми? Янгигина пўстинингни берган эдинг, бу алвасти кийганда чок-чокидан сўкилиб кетган эди-ку!

Хайрон бўлдим. Дарҳақиқат, Пугачёв ўша етакчига жуда ўхшар эди. Пугачёв ўша эканига ишондим ва менга қилинган раҳмининг сабабини билдим. Ажаб, бир саёққа инъом этилган кичкина бир пўстин мени сиртмоқдан қутқариб қолди ва кар-

вонсаройларда санқиб юрган бир пианиста қалъани қамал қилди, ҳукуматни ларзага келтирди!

— Овқат емайсанми?— деди Савельич одатини тарк этмай. — Уйда ҳеч нарса йўқ; қидириб бирор нарса топаман, бирор овқат қиламан.

Ўзим якка қолиб, ўйга ботдим. Нима қилишим керак? Бадкорлар қўли остида бўлган қалъада туриш, ёки унинг шайкасига қўшилиш офицер учун номус. Шундай қийинчилик бўлган вақтда хизматим ватан учун фойдали бўладиган ерга борилни бўйнимдаги вазифа талаб қилар эди... Аммо муҳаббат Марья Ивановна олдида унинг ҳомийси, мудофачиси бўлиб қолишни қаттиқ талаб қиларди. Гарчи тез фурсатда аҳволнинг ўзгаришига кўнглим гувоҳлик берса-да, Марья Ивановна хавф остида эканини ўйлаб қўрқар эдим.

Бир казак кириб келди, ўйим ора йўлда қолди. «Подшо аъзам сени йўқлайди»,— деди.— Қаерда?— дедим фармонига бўйсунгани ҳозирланиб.

«Комендантнинг уйида. Жаноб овқатдан кейин ҳаммомга борган эдилар, ҳозир дам олиб ётибдилар. Рафторидан шохимиз асилзода кўринадилар, афандим: овқат вақтида иккита қовурилган тўнғиз боласини бир ўзлари едилар. Ҳаммомнинг ҳам шундай иссиғини хоҳлар эканларки, ҳатто Тарас Курочкин ҳам тоқат қилолмай, супургини Фома Бикбаевга берди, совуқ сувга тушиб зўрға ўзига келди. Унга тараф йўқ, ҳамма иш бошқача... Ҳаммомда кўкрагидаги подшолик нишонасини кўрсатган эмиш, унинг бир томонида бир мирилик чақадай келадиган икки бошли бургут, иккинчи томонида ўз шахсини кўрсатадиган аломат бор эмиш».

Казакка гап қайтариб ўтиришни лозим топмай, у билан бирга комендантнинг уйига қараб жўнадим. Пугачёв билан учрашувимни йўл-йўлакай тасаввур қилиб, бу учрашувнинг оқибати нима бўлишини олддан билишга тиришар эдим. Ўқувчи бу ҳолда менинг мутлақо совуққон бўлолмаслигимни осонгина тасаввур қила олади.

Комендантнинг уйига етганимда, қоронғи туша бошлаган эди. Дор ўзининг қурбонлари билан ваҳимали суратда қорайиб турарди. Бечора Василиса Егоровнанинг жасади икки ёнида икки казак қоровул турган зина биқинида ҳануз ётарди. Мени бошлаб келган казак хабар бергани ичкарига кириб кетди ва дам ўтмай чиқди-да, мени кечагина Марья Ивановна билан маҳрамларча видолашганим уйга таклиф қилди.

Фавқулодда бир манзарани кўрдим. Устига дастурхон ёзиб, шиша ва стаканлар қўйилган стол атрсфида Пугачёв билан бирга унга яқин казак оқсоқоллари ўтирар, ҳаммасини бошида телпак, устида турли рангдаги кўйлак, ҳаммаси ҳам май ичиб қизарган, кўзлари чақнар эди. Буларнинг орасида на Швабрин бор, на ўнбоши ва на бизга хиёнат қилган бошқа кишилар. «Ҳа, жаноб!— деди Пугачёв мени кўриб.— Хуш келибсиз; қани, мар-

ҳамат қилинсин, марҳамат». Ҳамсуҳбатлари силжиб, менга жой беришди. Мен индамасдан столнинг бир четига ўтирдим. Ёнимдаги ёш, чиройли, ҳушқомат казак менга оддий винодан бир стакан қўйди, винога қўл ҳам тегизмадим. Ўтирганларга мароқ билан бир-бир қараб чиқдим. Пугачёв тўрда, столга тирсагини қадаб, каттакон муштини қоп-қора соқоли остига тираб ўтирарди. Унинг келишган ва хийлагина чиройли сиймосида ҳеч қандай қўрқинч акс этмасди. У элликларга борган кишига қараб, уни гоҳ граф деб, гоҳ Тимофеич деб атар ва гоҳида ота деб иззат қиларди. Ҳаммаси ўзаро ўртоқларча муносабатда бўлар ва бошдиқларини у қадар иззат-икром ҳам қилишмас эди. Сўз эрталаб-ки ҳужум, қозонилган муваффақият ва эндиги ҳаракатлар устида борар эди. Ҳар қайсиси мақтайди, ўз фикрини айтади ва Пугачёв билан баҳузур баҳслашади. Шу ғаройиб ҳарбий кенгашда Оренбургга ҳужум қилишга қарор берилди: гўё бу муваффақият қозониладиган жасурона бир юриш бўладигандай эди! Юриш эртага қилинадиган бўлди. «Қани йигитлар,— деди Пугачёв,— ухлаш олдидан менинг севган ашуламини айтайлик. Чумаков¹, бошла!» Ёнимда ўтирган киши ингичка товуш билан ҳазин бурлак куйини бошлади, бошқалар ҳам қўшилди:

Гувиллама, она ўрмон, ям-яшил ўрмон,
Мард йигитнинг ўйлашига халал бермагин.
Мен мард йигит нақ эртага тергов бергали
Қаттол қози, подшонинг олдига боргум,
Шоҳ-ҳукмдор мендан шундай сўроқ бошлайди:
Айтавергин, катта йигит, айт, деҳқонвачча,
Кимлар билан ўғирладинг ва йўл тўсдинг сен.
Шерикларинг кўпми эди сен билан бирга?
Мен дейманки, пушти-паноҳ православ шоҳи,
Айтгум сенга бутун ҳақни ва ҳақиқатни,
Бори-йўри тўртта эди менинг ўртоғим.
Қоронги тун энг биринчи ўртоғим менинг,
Пўлат пичоқ менинг учун иккинчи ўртоқ,
Хўш учинчи ўртоғимни сўрсанг — яхши от.
Ва тўртинчи ўртоқ менга — таранг ёй — садоқ.
Отган ўқлар эса менинг югурдакларим.
Пушти-паноҳ православ шоҳи шундай дер:
Баракалла, катта йигит, сен деҳқонвачча,
Ўғирликда ва жавобда ўткир экансан! —
Катта йигит, шунинг учун бағишлай сенга
Кенг ёвоннинг ўртасида баланд саройлар,
Яъни — боши бириктилган икки дор ёғоч.

¹ Фёдор Чумаков. — Ейиқ казаги, Пугачёвнинг энг яқин ёрдамчиларидан бири. Қўзғолон тор-мор келтирилгандан сўнг — у Пугачёвни ҳукуматга тутиб берганлардан бири бўлиб чиқди.

Осилишга маҳкум бўлган кишилар томонидан айтилган дор ҳақидаги бу содда халқ қўшиғи менга қандай таъсир қилганини тасвир этиб бўлмайди. Уларнинг қўрқинчли башаралари, келишган товушлари, усиз ҳам таъсирли бўлган сўзларга мунг беришлари мени қандайдир ваҳимага солди.

Меҳмонлар яна бир стакандан вино ичиб қўзғалишди ва Пугачёв билан хайрлашишди. Мен ҳам турмоқчи бўлган эдим, Пугачёв тўхтатди. «Утир, мен сен билан гапиришмоқчиман». Иккимиз қолдик.

Бир-биримизга тикилишиб бир неча минут жим қолдик. Пугачёв ҳар замон чап кўзини қисиб менга тикилар, юзида макр ва табассумнинг ғалати ифодаси кўринар эди. Охири у кулиб юборди ва бу кулги шундай самимий, хурсандлик кулгиси эдики, нимага кулганини билмаганим ҳолда, унга қараб мен ҳам кулдим.

— Хўш, ростини айт-чи,— деди у менга,— йигитларим бўйнингга сиртмоқ солганда қўрқингми-йўқми? Дунё кўзингга кўринмагандир, дейман?.. Агар хизматкоринг келиб қолмаганда, ўзингни дорда кўрар эдинг. У чолни дарров танидим. Сен карвонсаройга бошлаб борган киши буюк шоҳ экани сира хаёлингга келганмиди? (Шу гапни айтиб, у керилди ва ўзини сирли тутди.) Сен менинг олдимда зўр гуноҳкорсан,— дея давом этди,— аммо яхшилик қилганинг, душманларимдан қочиб юрганимда кўрсатган хизматинг туфайли сени афв этдим. Ҳали бу ҳеч гап эмас! Шошма, ҳали подшолигимни қўлга олай ўшанда кўр! Менга чин кўнгил билан хизмат қилишга ваъда берасанми?

Бу фирибгарнинг саволи ва жасорати менга шунча кулгили туюлдики, ўзимни тия олмадим.

— Нега куласан?— деди у қовоғини солиб.— Ё менинг буюк шоҳ эканимга ишонмайсанми? Тўғриси айт.

Мен гаранг бўлиб қолдим. Бу саёқни шоҳ деб танигудай эмасман, бу назаримда кечирилмас бир қўрқоқлик бўлиб кўринади. Юзига қараб алдоқчисан деб айтиш эса ўзимни-ўзим ҳалок қилиш деган сўз; дор тагида, бутун халқнинг кўзи олдида, ғазабим жўш урган чоғда ўлимга тайёр бўлиб туришим ҳозир кўзимга фойдасиз мақтанчоқлик бўлиб кўринарди. Иккиланиб қолдим. Пугачёв қовоғини солиб, жавоб кутар эди. Охири (ҳозир ҳам бу минутни ўз-ўзимдан мамнун бўлиб эслайман) бўйнимдаги вазифа ҳисси иноний заифликни енгди. Пугачёвга жавоб бердим: «Қулоқ сол, сенга ростини айтаман. Уйлаб кўр, қандай қилиб мен сени шоҳ деб таний оламан? Зийрак одамсан: ёлғондан танисам, макр қилганимни биласан».

— Сенингча, бўлмаса мен ким?

— Худо билади; ким бўлсанг ҳам қўрқинчли ўйин қиляпсан.

Пугачёв ялт этиб менга қаради. «Сен ҳали менинг шоҳ Пётр Фёдорович эканимга ишонмайсанми? Хайр, яхши. Ботирнинг қў-

ли юқори бўлмайдими? Бурунги замонда Гришка Отрепьев подшолик қилмаганми? Менинг тўғримда нима фикрда бўлсанг бўл, аммо мендан қолма. Бошқалар билан нима ишинг бор? Ким поп бўлмасин, батька¹ бўлаверади. Менга содиқ бўлиб хизмат қил, сени фельдмаршал ҳам қиламан, князь ҳам қиламан. Нима дединг?»

— Йўқ,— дедим қатъият билан.— Зотим дворян; император хонимга хизмат қилгани онт ичганман: сенга хизмат қила олмайман. Агар чиндан ҳам менга яхшилик қилишни хоҳласанг, жавоб бер. Оренбургга кетай.

Пугачёв ўйланиб қолди. «Агар жавоб берсам,— деди у,— менга қарши иш қилмасликка ваъда берасанми?»

— Қандай қилиб ваъда бера оламан?— дедим.— Ўзинг биласан, ихтиёр менда эмас: сенга қарши чиқишни буюрсалар, чиқаман, иложим йўқ. Сен ўз аскарларингдан фармонингга бўйсунганини талаб қиласан-ку, хизмат қилишим лозим бўлганда мен бўйин товласам қандай бўлади? Жоним сенинг қўлингда: озод қилсанг — қуллуқ; ўлдирсанг — тепангда худо бор; ростини айтдим.

Менинг самимиятимга Пугачёв ҳайрон қолди. «Хайр, майли,— деди елкамга қоқиб.— Ўлдирадиган бўлсам ўлдирганим тузук эди, афв этган эканман, энди афв этай. Бор, қабъқа борсанг бор, нима қилсанг қилавер. Эртага мен билан хайрлашгани кел, ҳозир уйингга бориб ёт, мени ҳам уйқу босаётир».

Турдим. Кўчага чиқдим. Тун сокин ва совуқ эди. Ой ва юлдузлар майдон ва дор ёғочларини ёритарди. Қалъа жим ва қоронғи. Фақат майхонада чироқ бор ва кеч қолган кишиларнинг қичқирган товушлари эшитиларди. Попнинг уйига кўз ташладим. Дарвоза ва дераза қопқоқлари ёпиқ. Жимжитга ўхшайди.

Ўз уйимга келдим, Савельич мендан хавотир бўлиб ўтирган экан. Менинг қутулганимга у ҳаддан ташқари севинди. «Худоё даргоҳингга минг қатла шукур!— деди чўқиниб.— Тонг ёришуви билан йўлга тушамиз. Овқат қилиб қўйдим; ея қол, азизим, кейин ёт худонинг паноҳида».

Савельичнинг гапига кириб, овқатни зўр иштаҳа билан едим, жисман ва руҳан чарчаган эдим, қуруқ полда ётиб, донг қотиб ухладим.

¹ Бу ҳам поп.

IX БОБ
ЖУДОЛИК

Мен учун сен билан ошнолик —
Нечоғлик шириндир, чиройлим,
Ҳасратдир, ҳасратдир жудолик.
Гўёки, руҳимдан айрилдим.

Херасков¹

Эрталаб барвақт дўмбира товушига уйғондим. Одамлар йиғилган ерга бордим. Пугачёвчилар кечаги қурбонлар хануз осилиб ётган дор ёнига саф тортганлар. Казаклар отлиқ, солдатларнинг елкаларида милтиқ. Байроқлар ҳилпираган. Бир неча замбарак йўлга чоғланган, буларнинг бири бизники эди — танидим... Бутун аҳоли ҳозир бўлиб, ёлғон подшога мунтазир. Комендант уйининг эшиги олдида бир казак чиройли, оқ қирғиз отининг жиловини ушлаб турарди. Мен комендант хотинининг жасадини излаб, кўз югуртирдим. Жасад четроққа чиқарилиб, устига чипта ёпиб қўйилибди. Ниҳоят, Пугачёв чиқди. Халқ шапкани бошидан олиб, таъзим қилди. Пугачёв эшик олдида тўхтаб, ҳамма билан омонлашди. Оқсоқоллардан бири унга бир халта қақа тутди. У чақани сиқимлаб-сиқимлаб сочди, халқ қичқириб, бир-бирини итариб пулларни тераверди. Пугачёвни ўз яқинларидан катталари ўраб олди. Буларнинг ичида Швабрин ҳам бор эди. Кўз-кўзга тушди; менинг нигоҳимдан у нафрат сеза оларди ва юзида чин ғазаб, сохта табассум акс эттириб, четга қаради. Пугачёв мени оломон ичида кўриб, боши билан имлади, ёнига чақирди.

— «Ҳой,— деди у менга.— Ҳозироқ Оренбургга жўнаб, губернатор ва ҳамма генералларга айт: мен бир ҳафтадан кейин бораман, кўз тугишин. Уларга маслаҳат бер: мени маъсум муҳаббат ва итоат билан кутиб олишсин; акс ҳолда, қаттиқ жазодан қочиб қутулишолмайди. Хайр, оқ йўл». Сўнгра у халойиққа мурожаат қилди ва Швабринни кўрсатиб: «Мана, болаларим, сизларга янги командир. Бунинг гапига қулоқ солинглар. Бу эса менинг олдимда ҳам сизлар, ҳам қалъа учун жавобгар»,— деди. Бу гапни эшитиб, қутим ўчди: Швабрин қалъага бошлиқ бўлаётир; Марья Ивановна унинг қўли остида қолмоқда! Э худо, энди унинг бошига қандай кунлар келади! Пугачёв айвончадан тушди. Келтирилган отга казакларнинг миндириб қўйишини кутмай ўзи сакраб минди.

Шу аснода, қарасам, халойиқ ичидан менинг Савельичим чиқиб, Пугачёвнинг олдида келди ва унга бир варақ қоғоз тут-

¹ Херасков Михаил Матвеевич (1773—1807)— шоир ва драматург, рус адабиётининг классик оқимида энг кўзга кўринган намояндалардан бири, Эпиграф унинг «Жудолик» деган шеърдан олинган.

ди. Бу нима эканини ўйлаб, тагига етолмадим. «Бу нима?» — деди Пугачёв керилиб.

— Марҳамат қилиб ўқисанг, маълум бўлади,— деди Савельич. Пугачёв қоғозни қўлига олиб, ортиқ аҳамият берган қиёфада узоқ кўз югуртирди. «Нималар ёзгансан?— деди охир. — Бу ёзувни биз чиқаролмадик. Менинг мирзам қани, мирза?»

Ёш, паст бўйли, капрал мундирли мирза дарров югуриб келди. «Товушингни чиқариб ўқи!» — деди Пугачёв, қоғозни мирзага узатиб. Савельичнинг Пугачёвга нима деб ёзганини билишга ҳаддан ташқари қизиқар эдим. Мирза баланд овоз билан дона дона қилиб қуйидагиларни ўқиди:

«Бири оддий мата ва бири йўл-йўл шойидан тикилган икки тўн: баҳоси олти сўм».

— Бу нима деганинг?— деди Пугачёв, қоғозини солиб.

— Нарӣ ёғини ўқит,— деди Савельич совуққонлик билан.

Мирза давом этди:

«Юпқа зангор мовутдан тикилган мундир, баҳоси етти сўм.

Оқ мовутдан тикилган шим, баҳоси беш сўм.

Тоза сурдан тикилган манжетли ўн икки дона голланд кўйлаги, баҳоси 10 сўм.

Ичи тўла чой анжомлари билан сандиқча, баҳоси икки ярим сўм...»

— Бу қандай гап?— деди Пугачёв мирзани тўхтатиб.— Сандиқча-ю манжетли шимларинг билан нима ишим бор?

Савельич хириллаб тушунтира бошлади: «Бу, отагинам, бадкорлар томонидан таланган баринга қарашли нарсаларнинг рўйхати...»

— Қанақа бадкорлар?— деди Пугачёв дўқ уриб.

— Маъзур кўрилсин, оғзимдан чиқиб кетди,— деди Савельич.— Бадкорми, бадкор эмасми, сенинг одамларинг талаб олиб кетган. Аччиғинг чиқмасин: тўртта оёғи бўла туриб от ҳам қсқинади-ю. Нарӣ ёғини ҳам ўқит».

— Ўқи!— деди Пугачёв. Мирза давом этди:

«Бири чит, бири шойи,— икки кўрпа, баҳоси тўрт сўм.

Қизил тирикка аврали почапўстин, баҳоси қирқ сўм. Яна сенга карвонсаройда инъом қилинган, қуён терисидан тикилган пўстин, баҳоси ўн беш сўм».

— Бу нимаси тагин!— деб қичқирди Пугачёв кўзларини ўй-натиб.

Тўғриси айтсам, чол учун мен қўрқиб кетдим. У яна изоҳ бермоқчи эди. Пугачёв сўзини бўлди: «Бунақа беҳуда нарсани менинг олдимга кўтариб келгани қандай ҳаддинг сигди?— деди у қоғозни мирзанинг қўлидан ола солиб ва унинг юзига отиб.— Аҳмоқ чол! Талаганлар эмиш: сббс! Сен, миясинг еган чол, мен ва менинг кишиларим ҳақиға дуо қилки, хўжайининг билан бирга мана бу ноқобиллар қаторида ослиб кетмадинг... Қуён терисидан тикилган пўстин эмиш! Кўрсатиб қўяман мен сенга

пўстинни! Тириклай терингни шилиб, пўстин қилдираман-а, биласанми?»

— Узинг биласан,— деди Савельич,— мен бир хизматкорман, хўжайиннинг нарсаларига жавобгарман.

Пугачёв олижаноблик ҳиссидан карахт эди шекилли, индамасдан бурилиб кетди.

Швабрин билан оқсоқоллар унинг кетидан кетишди. Шайка қалъадан тартиб билан чиқиб кетди. Халқ Пугачёвни кузатиб борди. Майдонда Савельич иккимизгина қолдик. Савельич, қўлида рўйхат, унинг у ёқ-буёғига чуқур таассуф билан қарар эди.

Пугачёв билан орамизнинг яхшилигини кўриб, Савельич бундан фойдаланмоқчи бўлган экан, аммо бу яхши нияти ўтмади. Уринсиз жонкуярлик қилгани учун сўкмоқчи эдим, аммо кулгидан ўзимни тута олмадим. «Кул, бегим, кул,— деди Савельич; шу нарсаларнинг ҳаммасини яна сотиб олиш керак, кўрамиз-да, ўша вақтда ҳам кулармикансан».

Мен Марья Ивановна билан кўришгани шошиб попнинг уйига бордим. Попнинг хотини мени қайғули бир хабар билан қарши олди.

Марья Ивановна кечаси билан иситмада ёниб, алаҳлаб чиқибди. Ҳозир ҳам ҳушсиз, куйиб ётган эмиш. Попнинг хотини мени Марья Ивановнанинг ёнига бошлаб кирди. Мен аста каравотнинг ёнига бордим. Унинг юзидаги ўзгаришни кўриб эсим кетди. Бемор мени танимади. Мен анчагина тикка туриб қолдим, Герасим ҳазрат билан унинг меҳрибон хотини менга тасалли беришарди шекилли, аммо икковининг гапи ҳам қулоғимга кирмас эди.

Турли ёмон ўйларга бориб, ҳаяжонга тушдим. Қутурган қўзғолончилар орасида қолган бечора, кимсасиз етим қизнинг ҳоли, ўзимнинг ожизлигим ваҳимага солди. Швабрин! Ҳаммадан шу мени ғазаблантирарди. Ёлгон подшо амалга миндирган Швабрин қалъада ҳукмронлик қилар экан, қалъада қолган гуноҳсиз қизга бўлган беҳуда адоват юзасидан ҳеч нарсадан қайтмаслиги мумкин эди. Нима қилсам экан? Қизга қандай ёрдам берсам бўлади? Бадкорнинг қўлидан уни қандай қилиб қутқарсам экан? Биргина йўл қолди: Белогор қалъасини қутқаришни тезлатиш учун бетўхтов Оренбургга бориш ва имкони борича шу ишга ёрдам бериш. Поп ва унинг хотини билан хайрлашдим ва энди хотиним ҳисоблаганим қизни Акулина Памфиловнага топширдим. Бечора қизнинг қўлини олиб ўпдим ва ўпкам тўлиб йиғладим. «Хайр,— деди попнинг хотини мени кузатиб;— хайр, Пётр Андреич. Яхши соатларда кўришармиз. Бизни эсингиздан чиқарманг, тез-тез хат қилиб туринг. Бечора Марья Ивановнанинг сиздан бўлак умиди, ҳомийси йўқ».

Майдонга чиқдим, бир лаҳза тўхтаб, дорга қарадим, марҳумларга фотиҳа ўқиб, қалъадан чиқдим ва Оренбург йўлига тушдим. Мендан қолишни истамаган Савельич кетимдан борар эди.

Йўл-йўлакай ўйланиб борардим. Бирдан орқамдан отнинг дупури эшитилди. Орқамга қарадим; қалъадан бир казак от қўйиб чиқди. У бир бошқирд отини етаклаган, менга томон от чопиб, қўли билан ишора қилиб келарди. Мен тўхтадим. Қарасам, ўзимизнинг ўнбоши. У етиб келди, отдан тушиб, етаклаб келган отини менга берди ва: «Тақсир, шоҳимиз шу отни ва ўз пўстинларини (қуён терисидан тикилган пўстин эгарда ўроғлиқ эди) сизга инъом қилдилар. Яна,— деди у тутилиб,— сизга... ярим сўм пул ҳам берган эдилар, йўлда йўқотдим, афв этинг», Савельич унга хўмрайиб қаради ва дўнғиллади;— Йўқотган эмиш! Чўнтагинда жириглаётган нима! Ноинсоф! «Чўнтагимда нима жириглаётир?— деди ўнбоши ҳеч авзойини бузмасдан.— Тепангда худо бор чол! Жириглаган отнинг сувлуғи, пул эмас!»— Бўлди,— дедим жанжалга хотима бериб. — Сени юборган кишига менинг томонимдан қуллуқ қил: йўқолган ярим сўмни қайтишда топиб, ўзинг арақ олиб ич. «Кўпдан-кўп раҳмат, тақсир,— деди у отининг бошини бураётим;— умр бўйи ҳаққингизга дуо қиламан». Шуни айтиб, бир қўли билан чўнтагини ушлаганича бирпасда кўздан йўқолди.

Мен пўстинни кийиб, отга миндим ва Савельични мингаштириб олдим. «Мана, кўрдингми, отагинам,— деди чол,— мен у ўғрига бекорга арз-ҳол қилганим йўқ, гарчи бу бошқирд оти билан пўстин, биздан таланган нарсалар ва ўз қўлинг билан берган пўстиннинг ўрнини боса олмаса ҳам, ҳар ҳолда ўғри инсофга келди; тўнғиздан бир тук деганлар, бу ҳам ғанимат».

Х БОБ

ШАҲАР ҚАМАЛИ

Забт этиб тоғларни, ўтлоқларни ҳам,
Бургут каби чўққидан боқди шаҳарга бир дам.
Урдугоҳ орқасига, буюрди, майдон қуринг,
Яшириб ўқ-чақинлар, тундан шаҳарга юринг!

Херасков

Оренбургга яқинлашар эканмиз, бир тўда бандиларни кўрдик. Уларнинг сочлари қирқилган, юзлари жаллод омбури билан дабдала қилинган. Булар истеҳком ёнида гарнизондаги инвалидлар назорати остида ишлар эдилар. Баъзилари ҳандакларга тўлган ахлатларни замбилғалтак билан ташиб чиқарардилар; баъзилари белкурак билан ер қазирдилар; ғиштчилар ғишт ташиб, шаҳар қўрғонининг раҳналарини тузатардилар. Дарвозадаги қоровул солдат бизни тўхтатиб, паспорт сўради.

Сержант Белогор қалъасидан келаётганимни эшитиб, мени тўғри генералнинг уйига олиб борди.

Мен уни боғида учратдим. У куз шамоли яланғочлаган олма дарахтларини қарар ва кекса боғбоннинг ёрдами билан уларнинг танасига похол ўрар эди. Унинг юзида осойишталик, тансоғлик ва эзгулик акс этарди. Мени кўриб севинди. Ўз кўзим билан кўрганим даҳшатли ҳодисаларни сўрай бошлади. Ҳаммасини айтиб бердим. Чол менинг сўзимга диққат билан қулоқ солар, шу билан бирга қуриган шохларни кесар эди. «Бечора Мирсонов!— деди мен қайғули ҳикоямни тамом қилганимдан сўнг.— Эсизгина, яхши офицер эди. Миронова хоним ҳам яхши хотин эди, қўзиқорин тузлашда тенги йўқ эди! Капитаннинг қизи Маша нима бўлди?» Мен унинг қалъада, поп хотинининг қўлида қолганини айтдим. «Бай-бай-бай!— деди генерал.— Ёмон бўлибди, жуда ёмон бўлибди. Босқинчилардан ҳеч интизом кутиб бўлмайди. Бечора қизнинг аҳволи нима бўлар экан?» Мен, Белогор қалъаси яқин, ундаги бечора аҳолини қутқазиб учун аскар юбориш ишини жаноблари балки тезлатарлар, дедим. Генерал кўнгли чопмай, бош чайқади. «Кўрамиз, кўрамиз,— деди, у.— Бу тўғрида маслаҳат қилишга фурсат бор. Менинг уйимга марҳамат қил, бирор стакан чой ич; бугун ҳарбий кенгаш бўлади. Ишёқмас Пугачёв ва унинг қўшини ҳақида бизга тўғри маълумотлар бера оласан. Энди бориб дам ол».

Менга ажратилган уйга кетдим. Савельич уйга аллақачон ўрнашиб олибди. Белгиланган вақтни сабрсизлик билан кутиб турдим. Менинг тақдирим учун катта аҳамияти бўлган бу ҳарбий кенгашга бормай қола олмаслигимни ўқувчи осонлик билан тасаввур этса керак.

Тайинланган соатда генералнинг уйида ҳозир бўлдим.

У ерда шаҳар амалдорларидан бири (гумрук идорасининг директори экани эсимда бор) қизил юзли, барваста, ипак тўн кийган бир киши ўтирган экан. У менга Иван Кузмич ва унинг тақдири ҳақида кўп саволлар берди. Гапига қараганда, Иван Кузмич унинг яқин ошнаси экан. У менинг сўзимни ахлоқий қайдлар ва қўшимча сўроқлар билан тез-тез бўлар эди. Бу сўзлари ва қайдлари унинг уруш илмидан бохабар эканига далолат қилмаса ҳам, зотан ақлли ва зийрак эканини кўрсатарди. Бу орада бошқа чақирилганлар ҳам йиғилиб қолди. Ҳамма ўтириб, ҳаммага бир пиёладан чой берилгандан кейин генерал гап нима эканини очиқ ва содда равишда айтди: «Энди, жаноблар,— деди у давом этиб,— шуни ҳал қилишимиз керак: исёнчиларга қарши ҳужум жанги олиб борамизми, ёки мудофаа жанги олиб борамизми? Бу жанглардан ҳар бирининг фойдали томони ҳам, зарарли томони ҳам бор. Душманни тез ҳалок қилишда ҳужум жанги ишончлироқ йўл; мудофаа жанги тўғрироқ ва хавфсизроқ бўлади... Шундай қилиб, қонунга мувофиқ, овозга қўямиз, яъни амал жиҳатидан кичиклардан бошлаймиз. Жаноб прапор-

шик,— деди у менга мурожаат қилиб,— марҳамат қилиб, ўз фикрингизни айтинг».

Мен аввал Пугачёв ва унинг шайкаси ҳақида қисқагина сўзлаб, сўнгра унинг мунтазам аскарний кучга туриш бера олмаслигини айтиб бердим.

Менинг фикрим амалдорларга ёқмади. Улар бу фикрни бир ёш йигитнинг шошқалоқлиги ва калтаўйлиги деб билдилар. Пичир-пичир бошланди, кимнингдир «гўдак» деганини эшитиб қолдим. Генерал менга томон ўгирилди ва кулимсираб деди: «Жаноб прапорщик! Одатда ҳарбий кенгашда биринчи товуш ҳужум жанги фойдасига берилади; бу қонуний тартиб. Энди овозга қўйишда давом этамиз. Жаноб коллежский советник! Ўз фикрингизни айтинг!»

Ипак чопон кийган чол, хийлагина ром солинган учинчи пиёла чойни шошиб ичди-да, генералга жавоб берди: «Менимча, жаноб олий, ҳужум жанги ҳам бўлмайди, мудофаа жанги ҳам».

— Жаноб коллежский советник,— деди ҳайрон бўлиб генерал.— Бошқа йўл тактикада йўқ: ё ҳужум, ё мудофаа...

— Жаноби олий, пул билан алдаш йўлини қўллаш керак.

— Ҳа, ҳа, ҳа! Фикрингиз жуда бамаъни. Пул билан алдаш йўлини қўллашга ҳам тактикада рухсат берилади, сизнинг маслаҳатингиздан фойдаланамиз. Бадкорнинг калласини келтирган кишига махфий пулдан... бирон етмиш, ҳатто юз сўм ваъда қилиш мумкин...

— Шундай қилганда,— деди гумрук идорасининг директори, генералнинг сўзини бўлиб,— бу ўғрилар ўз атаманларининг қўл-оёғини боғлаб топширмасалар, коллежский советник эмас, қирғизларнинг қўйи бўлай. «Биз бу тўғрида яна ўйлашиб, кенгашиб кўрамиз,— деди генерал.— Бироқ, ҳар эҳтимолга қарши, ҳарбий тадбирларни ҳам кўриш керак. Жаноблар, қонуний тартибда товуш беринглар».

Бутун фикрлар менинг фикримга қарши бўлиб чиқди.

Ҳамма амалдорлар қўшинга ишониб бўлмаслиги, муваффақият қозониш қийинлиги, эҳтиёткорлик кераклиги ва ҳоказолар тўғрисида сўзлади. Буларнинг ҳаммаси ҳам очиқ майдонга чиқишдан кўра, қалъанинг ғиштин девори орқасида, тўплар ҳимояси остида туришни мувофиқроқ кўришди. Охири генерал ҳамманинг фикрини эшитиб бўлганидан сўнг, чекиб турган трубкасининг кулини қоқиб, сўз бошлади:

«Жаноблар, сизга шуни айтаманки, мен ўз тарафимдан жаноб прапорщикнинг фикрига тамом қўшиламан: чунки бу фикр соғлом тактиканинг барча қоидаларига асослангандир. Тактика ҳамма вақт мудофаадан кўра ҳужум жангини аъло кўради».

У тўхтаб, трубкасига тамаки солди. Менинг кўкрагим кўтарилди. Мен юзларидан бесаранжомлик ва норозилик акс этиб, ўзаро пичирлашиб ўтирган амалдорларга кибр билан қарадим.

«Аммо, жансблар,— деди генерал чуқур уф тортиб ва оғзидан ҳаво ўрнига қуюқ тутун чиқариб.— Сўз марҳаматли жаноб император хоним томонларидан менга топширилган вилоятнинг хавфсизлиги устида борар экан, мен бундай зўр масъулиятни ўз устимга ололмайман. Шундай қилиб, мен кўпчиликнинг қарорига қўшиламан; шаҳарнинг ичида туриб қамални кутиш, душман ҳужумини эса тўп ва (мумкин бўлса) қалъадан ташқарига чиқиш билан даф қилиш тўғри ва хавфсизроқ».

Амалдорлар энди менга кулимсираб қарашди. Кенгаш тарқалди. Иш билмас ва тажрибасиз кишиларнинг фикрига амал қилиб, ўз фикрига қарши қарор берган мўътабар генералнинг бўшанглигига афсусландим.

Бу машҳур кенгашдан кейин бир неча кун ўтгач, Пугачёв, ўз ваъдасига мувофиқ, Оренбургга яқинлашганидан дарак етди. Мен қўзғолончилар қўшинини шаҳар қўрғонининг тепасидан кўрдим. Назаримда, ўзим кўрган сўнгги ҳужумдагига қараганда уларнинг сони ўн барабар кўпайган эди. Тобе қилинган кичик қалъалардан олинган тўплар ҳам бор. Кенгашнинг қарорини эслаб, Оренбург қалъасида узоқ вақт қамалиб қолишимга кўзим етди ва аламдан йиғлаб юбораёздим.

Хотирага эмас, тарихга оид бўлган Оренбург қамалини тасвир этиб ўтирмайман. Қисқагина қилиб шуни айтаманки, маҳаллий бошлиқларнинг эҳтиётсизликлари орқасида бўлган қамал, турли офатлар ва очликни бошдан кечирган аҳоли учун ҳалокатли бўлди. Оренбургда тирикчилик қилиш нақадар оғир бўлганини осонлик билан кўз олдига келтириш мумкин. Ҳамма ўз тақдирининг нима бўлишини оқ-воҳ билан кутарди; ҳамма қимматчиликдан фиғон чекарди, қимматчилик ҳақиқатан даҳшатли тус олиб борар эди. Аҳоли ҳовлиларга тушадиган тўп ўқларига кўникиб қолди; ҳатто Пугачёвнинг ҳужуми сўнгги вақтда кишиларнинг диққатини жалб қилмай қўйди. Мен диққатвозликдан ўлаёздим. Кунлар ўтиб борар эди. Белогор қалъасидан хат йўқ. Ҳамма йўлу алоқа кесилган. Марья Ивановнадан айрилганимга тоқат қилолмай қолдим. Унинг тақдири нима бўлганини билмаслигим мени қийнарди. Менинг ягона сувунчим отланиб у ёқ-буёққа бориш эди. Пугачёвнинг марҳамати билан яхши отга эга бўлган эдим. Топган-тутганимни шу билан баҳам кўраман ва унга миниб, Пугачёвнинг суворийлари билан отишгани ҳар куни шаҳардан ташқари чиқаман. Бу отишувлардан тўқ, маст, яхши отли бадкорларнинг қўли ҳамма вақт баланд келар эди. Оти ориқ шаҳар суворийлари уларни енгилдан ожиз. Баъзан бизнинг оч пиёда аскарларимиз ҳам шаҳардан ташқарига чиқар, аммо қорнинг қалинлиги тарқоқ суворийларга қарши муваффақиятли иш кўргани халал берар эди. Қалъа тепалигидан тўп пайдар-пай отилади, аммо уруш майдонида олға силжимайди, чунки отларда дармон йўқ, қорга ботиб қолади. Бизнинг ҳарбий ҳаракатимизнинг холи шу эди!

Оренбург амалдорлари шуни эҳтиёткорлик ва ақллилик деб атаганлар!

Бир куни, душманнинг каттагина бир туркумини тарқатиб қочиришга муваффақ бўлганимизда, ўз ўртоқларидан кетда қолган бир казакка етиб олдим; усмонли қиличим билан урай деганимда, у телпагини бошидан олиб, қичқирди: «Ассалому алайкум, Пётр Андреич! Эсон-омон бормисиз?»

Қарасам, ўзимизнинг ўнбоши. Айтиб бўлмаслик даражада севиндим.—«Ваалайкум ассалом, Максимич,— дедим унга.— Белогор қалъасидан қачон келдинг?— Яқинда, азизим Пётр Андреич; кечагина келдим, сизга хат бор».

— Қани?— дедим ҳовлиқиб.

— Ёнимда,— деди Максимич қўлини қўйнига тиқиб.— Мен қандай бўлса ҳам, хатни сизга етказиб бераман деб, Палашкага ваъда қилган эдим. У хатни менга берди-да, дарҳол от қўйиб кетди. Хатни очиб, ҳаяжон ичида шу сатрларни ўқидим:

«Худо менга ҳам ота, ҳам онадан ажрашни муносиб кўрди: дунёда на қариндошим бор, на ҳимоячим. Менга ҳамма вақт хайрихоҳ бўлганингизни ва ҳар кимга ҳам ёрдам беришга тайёр эканингизни билиб, сизга мурожаат қиламан. Худоё бу хат, қандай бўлса ҳам, сизга тегсин! Максимич буни сизга етказмоққа сўз берди. У сизни уруш вақтларида тез-тез узоқдан кўрар экан. Кўз ёши тўкиб дуойи жонингизни қилувчилар тўғрисида ўйламасдан, ўзингизни эҳтиёт қилмас эмишсиз. Узоқ вақт оғриб ётдим; тузалганимдан кейин, марҳум отам ўрнида ҳозир қўмондонлик қилаётган Алексей Иванович, Герасим ҳазратни мажбур қилиб, Пугачёв номи билан қўрқитиб, мени ўзига олмоқчи бўлди. Мен ҳозир ўз уйимизда тураман, мени пойлаб мудом қорувул туради. Алексей Иванович «менга тегасан»,— деб мажбур қилаётир. Акулина Памфиловна менинг жияним деб ёлгон гапирганда, бу ёлгонни очмай, «жонингни сақлаб қолганман»,— дейди. Алексей Ивановичдай кишининг хотини бўлгунча ўлганим яхши. У менга жуда жабр қилаётибди. «Агар унамасанг лагерга элиб, Лизавета Харлованинг¹ кунига соламан»,— дейди. Мен Алексей Ивановичдан ўйлаб кўргани муҳлат сўрадим. У яна уч кун сабр қилишга рози бўлди; агар уч кундан кейин мен унга тегмасам, ҳеч қандай раҳм-шафқат бўлмайди. Азизим Пётр Андреич! Менинг ягона пуштипаноҳимсиз. Мен бечорани ҳимоя қилинг. Генерал ва барча қўмондонлардан илтимос қилинг; бизни қутқаргани аскар юборишсин; иложини қила олсангиз ўзингиз ҳам келинг. Фармонбардорингиз етим қиз:

Марья Миронова».

Бу хатни ўқиб, ақлдан озаёздим. Бечора отни раҳмсизлик билан қамчилаб шаҳарга тушдим. Боёқиш қизни қандай қилиб

¹ Нижнеозёр қалъаси қўмондонининг хотини. Пугачёв олиб кетиб, кейин ўлдирган.

қутқарсам экан деб, йўл-йўлакай кўп ўйларга бордим, аммо ҳеч нарса ўйлаб тополмадим. Шаҳарга келиб, тўғри генералнинг олдига бордим ва югуриб уйига кирдим.

Генерал трубкасини чекиб, уйда нари-бери юрган экан. Мени кўриб тўхтади. Менинг вазоҳатимни кўриб ҳайрон бўлди шекилли, бундай шошиб қолганимнинг сабабини сўради.

— Жаноби олий, — дедим унга, — мен сизни ўз отам ўрнида кўриб, мурожаат қиламан; худо ҳақи, менинг илтимосимни қайтарманг; сўз менинг умр бўйи ё бахтли, ё бахтсиз бўлишим тўғрисида боради.

— Нима гап, азизим? — деди чол ҳайрон қолиб. — Мен сенинг учун нима қила оламан? Айт.

— Жаноби олий, бир рота солдат билан элликта казак олиб, Белогор қалъасидан исёнчиларни қувиб чиқармоққа менга фармон беринг.

Мени ақлдан озган гумон қилди шекилли, генерал юзимга тикилди (агар шундай деб ўйлаган бўлса, хато қилмаган деса бўлади).

— Бу қандай гап? Белогор қалъасидан исёнчиларни қувиб чиқармоққа? — деди у, ниҳоят.

— Муваффақият қозонишга кафилман, — дедим қизишиб. — Фақат менга рухсат беринг.

— Йўқ, йигитча, — деди у бош чайқаб. — Бундай катта масофада душман, асосий стратегик пунктдан ажратиб қўйиб, сизни тамом мағлуб қилади. Алоқа йўли кесилса...

Унинг муҳокамага берилиб кетишини кўриб, қўрқиб кетдим ва сўзини бўлишга шошилдим. — Капитан Мироновнинг қизи, — дедим, — менга хат ёзибди; ёрдам сўрайди; Швабрин уни ўзига тегишга мажбур қилаётган эмиш.

— Наҳотки? О, бу Швабрин бориб турган Schelm¹. Агар қўлимга тушса 24 соат ичида суд қилдириб, қалъа девори остида оттираман! Аммо ҳозирча сабр қилиш керак...

— Сабр қилиш керак! — деб қичқирдим ўзимни йўқотиб. — Унгача Марья Ивановнани хотин қилиб олади!.

— О! — деди генерал. — Ҳечқиси йўқ, ҳозирча Швабринга хотин бўлиб тургани тузук; Швабрин ҳозир уни қутқаради; биз Швабринни отганимиздан кейин, худо берса, эр топилиб қолар. Ёш тул хотин уйда ўтириб қолмайди; яъни демоқчиманки, ёш тул хотин қизларга қараганда тезроқ эр топади.

— Уни Швабринга берганимдан кўра, ўлимимга рози бўламан! — дедим ғазаб билан.

— Э... гап бунда, дегин! — деди чол. — Энди тушундим; сен Марья Ивановнани яхши кўрар экансан-да. Бу бошқа гап. Бечора йигит! Шундай бўлса ҳам, сенга бир рота солдат билан элликта казак бера олмайман. Бу ақлга тўғри келадиган экспедиция бўлмайди; мен бу масъулиятни бўйнимга ололмайман.

¹ Ярама, аблаҳ одам (немсча).

Бошимни қуйи солдим; умидсизлик мени ўз чангалига олди. Бирдан бошимга бир фикр келди: бу фикр қандай фикр эканини, эски романчилар айтгандай, ўқувчи қуйидаги бобда билади.

ХІ БОБ

ҚУЗҒОЛОНЧИЛАР ҚИШЛОҒИ

У чоғда шер тўқ эди, гарчи йиртқич туғали,
«Нега даркор бўлибди мен ғарибнинг кулбаси, —
Нега таширф этдилар?»
Сўради у мулоим.

А. Сумароков

Генералнинг олдидан чиқиб, ўз уйимга кетдим. Савельич мени одатдагича қовоғини солиб қарши олди. «Маст ўғриларга рўпара бўлиш сенга бир ҳавас! Оқсуякларга муносиб ишми шу? Замон ёмон, беҳудага ҳалок бўласан. Қошки туркларга ёки шведларга қарши урушсанг экан, кимга қарши урушаётганингни айтишга ҳам тил бормайди».

— Ҳаммаси бўлиб қанча пулим бор?— дедим унинг сўзини бўлиб. «Сенга етарли пул бор,— деди мамнун чеҳра билан.— Босқинчилар шунча қидирганлари билан мен яшириб қўйган жойимдан топиша олмади». У чўнтагидан кумуш ақчага тўла ҳамённи олди. — Қани, Савельич,— дедим,— ярмини менга бер, қолганини ўзинг ол. Мен Белогор қалъасига бораман.

«Отагинам Пётр Андреич!— деди меҳрибон чол титроқ товуш билан.— Худодан қўрқ; босқинчилар йўлни тўсиб, ҳеч қаёққа қўймайдиган бир пайтда сен қандай қилиб йўлга чиқасан! Ўзингга раҳм қилмасанг, ота-онангга раҳм қил. Қаёққа борасан? Нима учун? Озроқ сабр қил: аскар чиқсин, босқинчиларни тутсин, кейин қаёққа борсанг боравер».

Менинг қасдим қасд эди. «Бу тўғрида ўйлаб ўтиришнинг вақти ўтган,— дедим чолга.— Мен боришга мажбурман, бормаё иложим йўқ. Қўрқма, Савельич, худонинг ўзи асрайди; яна кўришамиз! Торгинма, хасислик ҳам қилма. Ўзингга керакли нарсаларни ол, уч баравар қиммат бўлса ҳам майли. Бу пулни сенга инъом қилдим. Агар уч кунда қайтиб келмасам...»

«Нима деяпсан, бегим?— деди Савельич менинг сўзимни бўлиб.— Сени ёлғиз кетгани қўярмидим! Бундай дея кўрма. Агар сен боришга бел боғлаган бўлсанг, пиёда бўлса ҳам кетингдан бораман, сендан қолмайман. Мен сенсиз бу тош девор орқасида ўтирармишманми! Эсимни ебманми? Ихтиёринг, бегим аммо мен сендан қолмайман».

Савельич билан баҳслашиш қийин эканини билганим учун йўлга ҳозирланишни буюрдим. Ярим соатдан кейин мен ўз

отимга миндим. Шаҳарликлардан бири боқиш қўлидан келмай текинга берган ориқ ва чўлоқ қирчангига Савельич минди. Шаҳар дарвозасига томон юрдик, қоровуллар бизни тўсмади; Оренбургдан чиқдик.

Қоронғи туша бошлади. Мен Пугачёвнинг қароргоҳи — Бердская қишлоғи ёнидан ўтишим керак, чунки тўғри йўлни қор босган. Бутун далада ҳар куни янгилашиб турадиган от излари кўринарди. Мен отни йўрттириб борардим. Савельич аранг менга етиб юрар ва узоқдан қичқирар эди: «Секинроқ юр, бегим, худо ҳақи, секинроқ! Менинг бу лаънати қирчангим узун оёқ алвастинга етолмаяпти. Мунча қистамасанг? Кошки зиёфатга кетаётган бўлсанг, ўлим қучоғига бўлмаса гўрга эди... Пётр Андреич... Отагинам Пётр Андреич!.. Ҳалок қилма!.. Ё раббил-оламин, бариннинг фарзанди хароб бўлади!»

Ҳадемай Бердскаянинг чироқлари кўринди. Қишлоқнинг табиий қўргони бўлган сойликка келдик. Савельич ёлворишини қўймай, кетимдан келар эди. Мен бу қишлоқ ёнидан эсон-омон ўтиб кетиш умидида эдим, бирдан қоронғида рўпарамдан беш мужик чиқди: ҳаммаси ҳам сўйил кўтарган эди; булар Пугачёв қароргоҳининг олдинги қоровуллари эди. Бизни чақиришди. Паролни билмаганим учун, индамасдан ўтиб кетмоқчи эдим, улар дарҳол мени ўраб олишди ва бири отимни жиловлади. Қиличимни суғуриб, мужикнинг бошига урдим; телпаги унинг жонига ора кирди, аммо қалқиб кетиб, жиловни қўйиб юборди. Бошқалари қўрқиб қочишди, мен фурсатдан фойдаланиб, отга қамчи босдим.

Тушиб бораётган қоронғилик мени ҳар қандай хавфдан қутултириши мумкин эди, аммо бирдан орқамга қарасам: Савельич йўқ. Бечора чол чўлоқ от билан ўғрилардан қочиб қутила олмабди. Нима қилиш керак? Озроқ кутдим, қўлга тушганига ишонганимдан сўнг отнинг бошини буриб, уни қутқазгани бордим.

Чуқурликка яқин келиб узоқдан ғовур, шовқин-сурон ва Савельичимнинг товушини эшитдим. Жадаллаб ўша томонга бордим тез орада бундан бир неча минут бурун мени ушлаган қоровуллар орасига яна келиб қолибман. Савельич шулар ўртасида экан. Улар чолни отдан тушириб, оёқ-қўлини боғлаш тарадудийда эканлар. Менинг келишимга ҳаммаси севибди. Қичқариб менга ҳужум қилишди ва кўз очиб юмгунча отдан судраб туширишди. Булардан бири, бошлиқ бўлса керак, бизни шоҳнинг олдига элтажагини билдириб: «Шоҳимиз нимани буюрсалар шу: ҳозир остирадиларми ё тонг отишини кутмоққа буюрадиларми — ўзлари биладилар»,— деди. Мен қаршилик кўрсатмадим; Савельич ҳам мендан ўрнак олди. Бизни тантана билан олиб кетдилар.

Чуқурликдан ўтиб, қишлоққа кирдик. Ҳамма уйларда чироқ ёнар эди. Ҳар ёнда ғовур, шовқин-сурон. Кўчада халқ кўп; аммо қоронғида бизни ҳеч ким пайқамади ва менинг орен-

бурглик офицер эканимни ҳеч ким билмади. Бизни тўғри чор-раҳадаги бир уйга олиб кирдилар. Дарвоза ёнида бир неча вино бочкаси ва иккита тўп турар эди. «Мана, саройга келдик, — деди мужиклардан бири; — ҳозир сизлар тўғрингизда кириб айтаман». У уйга кириб кетди. Мен Савельичга қарадим: чол чўқинар ва ўзича аллақандай дуолар ўқир эди. Мен узоқ кутиб қолдим; ниҳоят, кириб кетган мужик чиқди ва: «Юр, шоҳимиз, офицер кирсин, деб амр қилди», — деди.

Мен уйга ёки, мужикларнинг айтишича, саройга кирдим. Уйда иккита мум шам ёниб турарди. Деворларга зарҳал қоғоз ёпиштирилган; аммо курси, стол, ип билан осиб қўйилган қўл ювгич, қоziққа илинган сочиқ, бурчақдаги катта сопол печка ва бошқа анжомларнинг ҳаммаси оддий уйлардагидай эди. Пугачёв устида қизил тўн, бошида узун телпак, санам остида керилиб, ёнбошлаб ўтирарди. Ёнида унинг яқин ўртоқларидан бир нечаси ясама лаганбардорлик қилиб турарди. Оренбургдан офицер келганлиги хабари қўзғолончиларнинг зўр мароқларини қўзғатганлиги ва мени тантана билан кутиб олишга тайёрланганликлари ошкор эди. Пугачёв мени кўриши биланоқ таниди. Унинг сунъий жиддияти бирдан йўқолди. «Ҳа, жаноб! — деди у дарров. — Аҳволинг қалай? Нечук худо етказди?» Мен ўз ишим билан кетаётганимда унинг кишилари тўхтатганликларини айтдим. «Қандай иш билан?» деб сўради. Нима дейишимни билмай қолдим. Пугачёв мени «Кишиларнинг олдида гапиргиси келмаётир», — деб гумон қилиб, ўртоқларига чиқиб туришни буюрди. Ҳаммаси чиқиб кетди. Фақат иккитаси қолди. — «Буларнинг олдида бемалол гапиравер, — деди Пугачёв. — Булардан мен ҳеч нарсани яширмайман». Мен ёлгон шоҳнинг яқин ўртоқларига кўзимнинг қирини ташладим. Булардан бири ориқ, букчайган, опшоқ соқолли чол бўлиб, елкасидан тортилган кўк лентадан бўлак диққатни жалб қиладиган ҳеч нарсаси йўқ эди. Аммо иккинчи чол ўла-ўлгунча эсимдан чиқмайди. У новча, барваста, кенг елкали, қирқ бешларга борган кўринди. Қалин малла соқоли, чақнаб турган кулранг кўзлари, кесик бурни, пешонасидаги ва юзидаги қизил доғлар унинг чўтир кенг юзига англашиб бўлмайдиган бир ифода берар эди. Унинг устида қизил кўйлак, қирғизча чопон ва шим. Кейин билсам, биринчиси — қочоқ капрал Белобородов¹, иккинчиси Хлопуша² номи берилган Афанасий Соколов экан. Бу одам сургун қилинган жинояткор бўлиб, уч марта Сибирь конларидан қочган. Мени фавқулодда ҳаяжонга солган ҳисларга қарамай, иттифоқо кириб қолганим бу маж-

¹ Белобородов Иван Наумович — Пугачёвнинг ёрдамчиларидан бўлган деҳқон.

² Урол заводларидан бирида ишлаган крепостной. Катта ташкилотчи, ўткир нотиқ.

лидан ортиқ даража мароқландим. Аммо Пугачёв савол бериб, мени ўзимга келтирди. «Айт, сен нима иш билан Оренбургдан чиқдинг?»

Бошимга ғалати бир фикр келди, назаримда шундай кўринди: мени иккинчи марта Пугачёвнинг олдига келтирган ҳикмати илоҳия ўз ниятимни амалга оширгани ёрдам бераётир. Мен бундан фойдаланишга қарор бердим ва қандай қарорга келганимни ҳали ўйлаб етмасдан, Пугачёвнинг саволига жавоб бердим.

— Зулм кўраётган етим қизни қутқаргани Белогор қалъасига кетаётган эдим.

Пугачёвнинг кўзлари чақнаб кетди. «Менинг кишиларимдан қайси бири етим қизга зулм қилибди, кимнинг ҳадди сиғибди?— деди қичқириб.— У ҳар қандай донишманд бўлса ҳам, менинг ғазабимдан қочиб қутулолмайди. Сўйла, ким экан у?»

— Швабрин,— дедим.— Попнинг уйида сен кўрган бемор қизни қамоқда сақлаб, мажбуран хотин қилиб олмоқчи.

— Мен Швабринга кўрсатиб қўяман!— деди у ғазабланиб.— Менинг қўл остимда бўлиб, ўзбошимчалик ва халққа зулм қилиш қандай эканини билиб қўяди. Осаман уни.

— Рухсат эт, бир оғиз сўз айттай,— деди Хлопуша хириллаган товуш билан.— Сен Швабринни қалъанинг комендант қилиб тайинлашга шошган эдинг, энди уни осигга шошилсан. Дворянинни бошлиқ қилиб тайинлаш билан қазақларни ҳақорат қилдинг; уни осиб, дворянларни қўрқитиб қўйма.

— Уларга раҳм ҳам, илтифот ҳам керак эмас!— деди кўк лентали чол.— Швабринни оссак ҳеч боқиси йўқ; жаноб сфицернинг нима учун келгани тўғрисида бир сўроқ қилинса ёмон бўлмас эди. Агар сени шоҳ деб танимаса, сендан адолат сўрашининг маъноси йўқ; агар у сени шоҳ деб таниса, нима учун бу кунгача Оренбургда сенинг душманларинг билан ўтирган? Сўроқ уйига олиб кириб қийноққа солишга рухсат бермайсанми? Менинг назаримда бу кишини бизнинг олдимизга Оренбург қўмондонлари жосус қилиб юборган.

Бу қари бадкорнинг мантиқли сўзи менга хийла ишонтирарли кўринди. Кимларнинг қўлида эканимни ўйлаб, этим жунжикиб кетди. Пугачёв менинг гангиб қолганимни сизди. «Хўш, жаноб,— деди у менга кўз қисиб.— Менинг фельдмаршалим тўғри айтяпти дейман. Сенингча қалай?»

Пугачёвнинг заҳархандаси менга далда берди. Мен, ҳовлиқмасдан, унинг қўлида эканимни, нима қилса қўлидан келишини айтдим.

— Бўпти,— деди Пугачёв.— Энди шаҳарнинг қандай аҳволда эканини айт.

— Худога шукур, тинчлик,— дедим.

— Тинчлик?— деди Пугачёв.— Халқ очдан ўлаётир-ку!

У тўғри айтарди, лекин бурчимга содиқ бўлганим учун, буларнинг ҳаммаси бекорчи овоза, Оренбургда босиб қўйилган озиқ-овқат кўп деб ишонтиришга тиряшдим.

— Кўрдингми?— деди чол,— кўзингга қараб туриб сени алдаётир. Қочиб келганларнинг ҳаммаси бир оғиздан Оренбургда очарчилик ва ўлат бор экани, халқ ўлик ейишдан ҳам тортинмаганини сўзлайди, бу киши бўлса ҳар нарса тўкинчилик деб ишонтиради. Агар сен Швабринни осадиган бўлсанг, ўша дорга бу жанобни ҳам оски ҳеч ким ҳавас қилмасин.

Лаънати чолнинг гапи Пугачёвга таъсир қилгандай бўлди. Менинг бахтимга Хлопуша ўртоғининг сўзига қарши турди. «Қўйсангчи, Наумич, сенга қолса ҳаммани бўғ, ос. Қандай паҳлавонсан ўзинг? Бир оёғинг гўрда-ю, бошқаларни ўлдирмоқчи бўласан. Оз кишининг қонига зомин бўлдингми?»

— Сен қачондан бери художўй бўлиб қолдинг?— деди Белобородов.— Раҳмдиллик сенга қаёқдан келди?

— «Албатта, мен ҳам гуноҳкор,— деди Хлопуша,— бу қўл (у қуруқ суякдан иборат бўлган муштани қаттиқ қисди ва енгини шимариб, ўхшовсиз қўлини очди), тўкилган христиан қонига бу қўл ҳам зомин. Аммо мен меҳмонни эмас, душманни ўлдирганман; уйда печканинг олдида ўтириб эмас, майдонда, қоронғи ўрмонда ўлдирдим; хотинларнинг афсуни билан эмас, чўқмор билан, болта билан ўлдирдим». Чол юзини тескари ўгириб, дўнғиллади: «Йиртиқ бурун!..»

— Нима деб дўнғиллаяпсан, лақма чол?— деб қичқирди Хлопуша.— Йиртиқ бурунни сенга кўрсатиб қўяман; шошма, сенга ҳам навбат келади; худо хоҳласа сен бу омбурнинг мазасини татиб кўрасан... Ҳозирча эҳтиёт бўлиб тур, соқолингни юлиб олайин!

— «Енерал¹ жаноблар!— деди Пугачёв улуғворлик билан.— Жанжални бас қилинглар. Бутун Оренбург итлари бир дор ёғочи остида оёқ типирлатса, ҳечқиси йўқ, аммо бизнинг кўппаклар бир-бири билан ражишгани ёмон. Бас, ярашинглар».

Хлопуша билан Белобородов индамай, бир-бирига хўмрайиб қаради. Мен гапни бошқа ёққа буриш зарурлигини сездим, чунки бу сўз давом этса, менинг учун зарарли бир натижа чиқиши мумкин эди.— Айтгандай, юборган отинг билан пўстининг учун сенга раҳмат айтиш эсимдан чиқаёзибди!— дедим Пугачёвга қараб очик чеҳра билан.— Агар шуларни юбормаганингда, шаҳарга етолмай йўлда совқотиб қолар эдим.

Қилган макрим муваффақиятли чиқди. Пугачёвнинг чеҳраси очилиб кетди.— Олишнинг бериши ҳам бўлади,— деди у кўзини қисиб.— Хўш, Швабрин зулм қилаётган қиз билан қандай алоқанг бор? Ё юракдан текканми, а?

Унинг авзойини кўриб, яширишни лозим топмадим:

¹ «Генерал» сўзининг бузиб айтилиши.

— У менинг қаллигим,— дедим.

— Сенинг қаллигинг?— деди Пугачёв қичқириб.— Нега илгарироқ айтмадинг? Биз сени уйлангириб, тўйингда кайф қилардик!— Сўнг Белобородовга мурожаат қилди: «Менга қара, фельдмаршал! Биз бу киши билан эскидан ошнамыз, овқат қилайлик; эрта кечдан кўра яхшироқ. Бу кишини нима қилиш тўғрисида эртага гапиришамиз».

Мен бу илтифотдан воз кечишга тайёр эдим; бироқ илож йўқ эди. Уй эгасининг қизлари — икки казачка дастурхон ёзди, нон, балиқ шўрва, бир неча шиша мусаллас ва вино келтирди. Шундай қилиб, мен иккинчи марта Пугачёв ва унинг даҳшатли шериклари билан ҳамтовоқ бўлдим.

Ихтиёрсиз қатнашганим бу май мажлиси ярим кечагача давом этди. Охири улфатларни кайф енга бошлади. Пугачёв ўтирган ерида мудрар эди; унинг ўртоқлари туриб, менга «чиқ» деб ишора қилдилар. Ҳаммамиз бирга чиқиб кетдик. Хлопушанинг буйруғи билан қоровул мени сўроқхонага олиб кирди. Бу ерда Савельич ҳам ўтирган экан. Икковимизни шу ерга қамаб, эшикни қулфлашди. Бу ишларни кўриб чол шундай ҳайратда эдики, мендан ҳеч нарса сўрамади ҳам. У қоронғида анчагина уф тортиб, оҳ чекиб ётди; охири уйқуга кетиб, хуррак тортди. Мен ўйга ботдим, бу ўйлар тун бўйи кўз юмгани қўймади.

Эрталаб мени Пугачёв чақиртирди. Бордим. Дарвоза олдида учта татар оти қўшилган фойтун турар эди. Кўчада одам кўп. Эшик олдида Пугачёвга рўпара келдим; у сафар кийим кийган — устида пўстин ва бошида қирғизча телпак. Кечаги ўртоқлари уни ўраб олишди, улар ўзларини Пугачёвнинг ҳар амрига ҳозир қилиб кўрсатсалар ҳам, бу мулозаматлар кеча кўрганларимга ҳеч тўғри келмас эди. Пугачёв мен билан очиқ чехрада кўришди ва фойтунга таклиф қилди.

Икковимиз фойтунга чиқдик. «Белогор қалъасига!»— деди Пугачёв кенг елкали татарга. Юрагим гупиллаб урарди. Отлар қўзғалди, қўнғироқлар жиринглади, арава юриб кетди.

— Тўхта! Тўхта!— деган товуш эшитилди. Бу товуш менга ганиш эди. Қарасам: қаршидан Савельич чопиб келаётир. Пугачёв фойтунни тўхтатди. «Азизим, Пётр Андреич!— деди чол қичқириб.— Қариган чоғимда мени ташлаб кетма, бу ўғр...»— Ҳа, миясини еган чол!— деди унга Пугачёв.— Яна дийдорингни кўрдим. Чиқ аравага, ямшик ёнига ўтира қол!

— Қуллуқ, бегим, раҳмат отагинам!— деди Савельич чиқаётиб.— Мен чолни ҳимоя қилганинг, тинчиганинг учун дард кўрма, умринг узоқ бўлсин. Умр бўйи дуойи жонингни қиламан ва қуён терисидан тикилган пўстин тўғрисида минбаъд гапирмайман.

Бу пўстин можароси охири Пугачёвни чинакам ғазаблантириши мумкин эди. Хайриятки, у ё эшитмади, ё кинояга аҳамият бермади. Отлар чопар, халқ кўчада тўхтаб таъзим қилар, Пуга-

чөв ҳар икки томонга бош қимирлатиб, саломга алик олиб борар эди. Бир минут ўтмай қишлоқдан чиқиб, катта текис йўлга тушдик.

Шу минутда менинг кўнглимдан нималар ўтганини тасаввур қилиш қийин эмас. Бир неча соатдан кейин «энди йўқотдим» деганим билан кўришувим керак. Топишадиган минутимизни кўз олдимга келтириб кўрдим... Тақдирим қўлида бўлган ва фалакнинг гардиши билан боғланишиб қолганим киши тўғрисида ҳам ўйлар эдим. Севгилимни қутқармоқчи бўлган бу одамнинг шафқатсизлиги, қонхўрлигини эсладим! Менинг севгилим капитан Мироновнинг қизи эканини Пугачёв билмас эди; ғазаби келган Швабрин бутун сирни очиши мумкин. Пугачёв ҳақиқатни бошқа йўл билан ҳам билиб олиши мумкин... У вақтда Марья Ивановнанинг аҳволи нима бўлади? Этим жимирлашиб, сочларим тикка бўлди.

Бирдан Пугачёв ўйимни бўлди:

— Жаноблари нимани ўйлаётирлар?

— Уйламай бўладими, — деб жавоб бердим. — Мен ҳам офицер, ҳам дворянман: кечагина сенга қарши уришган эдим, бугун эса сен билан бир фойтунда кетаётиман ва менинг тақдирим сенинг қўлингда.

— Нима бўпти? — деди Пугачёв. — Қўрқасанми?

Мен бир марта унинг томонидан афв қилинганимдан сўнг ундан марҳаматгина эмас, ҳатто ёрдам кутганлигимни айтдим.

— Тўғри айтасан, худо ҳақи, тўғри! — деди ёлғон шоҳ. — Одамларимнинг сенга ёмон кўз билан қараганини кўрдинг; чол бугун ҳам сени жосус деб жазолаш, осий кераклиги тўғрисида гапирди; аммо мен кўнмадим. Савельич ва татарга эшиттирмасдан яна секин: «Берган бир стакан винонг билан пўстининг эсимдан чиқмайди. Кўрдингми, мен сенинг кишиларинг айтганча қонхўр эмасман», — деб қўйди.

Мен Белогор қалъасининг олинишини эсладим; аммо гапига гап қайтариб ўтиришни лозим топмадим ва индамадим.

— Оренбургда менинг тўғримда нима дейишади? — деди Пугачёв бир оз тек қолиб.

— Сени эплаш қийинроқ дейишади-да; уни қўй-бунни қўй, зарбингни ўтказибсан.

Ёлғон подшо керилиб кетди. «Шундай! — деди у чеҳраси очилиб. — Мен урушда ҳеч нарсадан қайтмайман. Юзеевага¹ яқин ерда бўлган урушни Оренбургдагилар биладими? Қирқта генерал ўлдирилди, тўрт армия асир олинди. Қалай дейсан; Пруссия қироли менга бас кела оладими?»

¹ Юзеева ёнидаги уруш Пугачёв аскарлари билан ҳукумат аскарлари ўртасида бўлган биринчи жиддий уруш бўлиб, бу урушда қўзғолончилар катта ғалаба қозонган.

Босқинчининг мақтанчоқлиги менга кулгили туюлди. «Ўзинг нима дейсан?— дедим унга, — Фридерихни¹ енга олармидинг?»

— Фёдор Фёдоровичними? Бўлмаса-чи! Сизларнинг енералларингни эплади-ку; бу енераллар улардан зўр эди. Ҳозиргача мен энгиб келаман. Ҳали шошмай тур, Москвага ҳам юриш қиламан.

— Москвага юриш мўлжалинг ҳам борми?

Пугачёв бир оз ўйланиб қолди ва секин: «Худо билади. Менинг йўлим тор; ҳамма ихтиёр менда эмас. Кишиларим ўзбошимчалик қилишади. Ҳаммаси ўғри. Мен жуда зийрак бўлишим керак; биринчи энгилишдаёқ менинг бошимни бериб, ўз жонларини сақлаб қолишади»,— деди.

— Гап шунда-да!— дедим Пугачёвга.— Фурсат борида сен уларни ташлаб, император хонимнинг марҳаматига сиғинганинг тузук эмасми?

Пугачёв заҳарханда қилди. «Йўқ,— деди у,— тавбанинг вақти ўтган. Менга шафқат бўлмайди. Бошлаган ишимни давом эттирмаман. Ким билади, балки муваффақ бўларман! Гришка Отрепьев ҳам Москвада подшолик қилган-ку».

— Охири нима бўлганини биласанми? Уни баланд дарвозадан ташлашган, қиймалашган, куйдиришган ва кулини замбаракка солиб отишган!

— Менга қара,— деди Пугачёв қандайдир ёввойи бир илҳом билан.— Ешлигимда мен бир қалмоқ кампирдан эшитган афсонани сенга айтиб берай. Бир куни бургут қаргадан сўрабди: нима учун сен уч юз йил умр кўрасан-у, мен ҳаммаси бўлиб фақат ўттиз уч йилгина яшайман?— Чунки,— дебди қарга,— сен тирик жониворларнинг қонини ичасан, мен эса ўлакса гўшти билан тирикчилик қилай, дебди. Хўш. Бургут билан қарга учибди. Улиб ётган отни кўриб, иккови қўнибди. Қарга чўқиб, гўштни мақтабди. Бургут бир чўқибди, яна бир тумшуқ урибди, сўнгра қанотини қоқиб, шундай дебди: йўқ, қарга биродар, ўлакса еб уч юз йил умр кўргандан, бир марта тирик жониворнинг қонига тўйиш тузук; у ёғи худонинг хоҳиши! Қалмоқ афсонаси қалай?

— Ажойиб!— дедим.— Аммо мен одам ўлдириш ва босқинчилик билан умр кўришни ўлимтик чўқиш деб биламан.

Пугачёв менинг афтимга таажжубланиб қаради-да, индамади. Икковимиз ҳам тек қолиб, ўз ўйимиз билан бўлдик. Татар мунгли қўшиқ бошлади; Савельич мудрар ва тебраниб борар эди. Фойтун текис, музлаган йўлда ғириллаб борарди... Бирдан Ёйиқ дарёси бўйида қишлоқ черковининг минораси кўринди ва чорак соатдан кейин биз Белогор қалъасига кириб бордик.

¹ Фридрих II Пруссия қироли. Фридрих I нинг ўғли (шунинг учун Пугачёв уни Федор Фёдорович деб атайти).

ХИ БОВ

ЕТИМ ҚИЗ

Бизнинг олма оғочидай
На новда бор, на шохи.
Бизнинг бекаойим каби
На ота бор, на она.
Ким бу қизни ўраб-чирмар,
Ким беради фотиҳа.

Тўй қўшиғи

Фойтун комендант уйининг эшиги олдига келиб тўхтади. Халқ, келган Пугачёв эканини фойтуннинг қўнғироғидан билиб, орқамиздан югурди. Швабрин Пугачёвни эшик олдида қарши олди. У казакча кийинган ва соқол қўйган. Хоин, Пугачёвнинг қўлтиғидан олиб, фойтундан тушириб қўйди, ўзини жуда тубан олиб, севинч ва садоқат арз қилди. Мени кўриб хижолат бўлди, аммо дарров ўзини ўнглаб, менга қўл узатди ва: «Сен ҳам бизнинг томонга ўтдингми? Аллақачон шундай қилиш керак эди!» — деди. Мен юзимни тескари ўгирдим, жавоб бермадим.

Кўпдан бери менга таниш бўлган уйга кирганимизда юрак-бағрим эзилиб кетди. Деворда ҳамон кечмишдан ғамли ёднома бўлиб марҳум капитаннинг дипломи осилиб турарди. Пугачёв диванга ўтирди. Бу диванда бир замонлар Иван Кузмич рафиқасининг вайсашидан мудраб ўтирар эди. Швабриннинг ўзи унга арақ тутди. Пугачёв арақни ичди ва: «Бу жанобга ҳам қуй», — деди мени кўрсатиб. Швабрин, қўлида патнис, менинг олдимга келди; аммо мен иккинчи марта ундан юзимни ўгирдим. У ўзини йўқотди. Зийрак бўлганлигидан, ўзидан Пугачёвнинг норози эканини сезди албатта. У Пугачёвдан қўрқар ва менга ишончсиз назар билан қарар эди. Пугачёв қалъанинг аҳволи, душман аскари тўғрисидаги миш-мишлар ва бошқалар тўғрисида сўради-да, бирданига савол берди: «Менга қара, биродар, қанақа қизни уйга қамаб қўйибсан? Уни менга кўрсатчи», — деди.

Швабриннинг ранги мурдадай оқариб кетди. «Шоҳим, — деди у титроқ товуш билан. — Шоҳим, мен уни қамаб қўйганим йўқ... у касал... уйда ётибди».

— Мени унинг олдига олиб кир, — деди ёлғон подшо ўрнидан туриб. Гапини қайтариш мумкин эмас эди. Швабрин уни Марья Ивановна ётган уйга олиб кетди. Мен ҳам эргашдим.

Швабрин зинада тўхтади. «Шоҳим! — деди у. — Сиз мендан истаганингизни талаб қила оласиз, аммо менинг хотиним олдига бегона кишини киргани қўймасангиз».

Мен титраб-қақшаб кетдим. — Ҳали сен уйланганмисан? — дедим ғижиниб.

— «Секин!— деди Пугачёв менинг гапимни бўлиб. — Бу менинг ишим. Сен эсанг,— деди у Швабринга қараб,— менга ақл ўргатма, қийшанглама; у сенинг хотинингми, хотининг эмасми, унинг олдига истаган кишимни олиб кираман. Қани, жаноб, юравер».

Уйнинг эшиги олдида Швабрин яна тўхтади ва энтика-энтика деди: «Шоҳим, олдин айтиб қўяй, у иситмада ёниб, уч кундан бери алаҳсираб ётибди».

— Оч!— деди Пугачёв.

Швабрин чўнтагини тимирскилаб, калитни олиб келмаганини билдирди. Пугачёв эшикни бир тепди, эшик очилиб кетди. Кирдик.

Мен қараб, нес бўлиб қолдим. Марья Ивановна, устида деҳқон хотинлари киядиган йиртиқ кўйлак, ерда ўтирарди: ранги кетган, озган, сочлари тўзган. Олдида бир кўза сув, кўза устида бир бурда нон. У мени кўриб, чўчиб кетди ва қичқириб юборди. Шунда қандай аҳволга тушганим эсимда йўқ.

Пугачёв Швабринга қаради ва заҳарханда қилиб: «Яхши касалхонанг бор экан!— деди. Сўнгра Марья Ивановнанинг ёнига борди:— Хўш, қўзичоғим, эринг нима учун сени жазолайди? Унга нима гуноҳ қилдинг?»

— Эрим?— деди у ажабланиб.— Бу менинг эрим эмас. Мен ҳеч қачон унинг хотини бўлмайман! Агар мени қутқаришмаса, ўлишга қарор берганман ва ўламан.

Пугачёв Швабринга ғазабланиб қаради. «Сен ҳали мени алдашга ҳам журъат қилдингми! Биласанми, нимага сазоворсан?»— деди.

Швабрин тиз чўкди... Шу топда мендаги нафрат ҳисси душманлик ва ғазаб туйғусини босиб кетди. Қочоқ казакнинг оёғи остида ётган дворянга нафрат билан қарадим. Пугачёв аччиғидан тушди. «Бу сафарча гуноҳингдан ўтаман,— деди у Швабринга,— аммо яна бир гуноҳ қилсанг, бу гуноҳ ҳам эсга олинажagini унутма». Сўнгра Марья Ивановнага қаради ва унга юмшоқлик билан: «Чиқ, қизгина; сени озод қилдим. Мен шоҳ»,— деди.

Марья Ивановна дарров унга қаради ва ота-онасининг қотили шу эканини билди. У иккала қўли билан юзини қоплади ва ҳушдан кетиб, йиқилди. Мен унга томон югурдим; аммо шу чоғ эски танишим Палаша дадиллик билан уйга кирди-да, ўз бекасининг хизматига ҳозир бўлди. Пугачёв уйдан чиқди, учовимиз меҳмонхонага тушдик.

— Хўш, жаноб,— деди кулиб Пугачёв,— гўзал қизни қутқаздик! Нима дейсан, энди попни айттириб келиб, жиянининг никоҳини қилдирасанми? Мен ўзим вакилота бўламан, Швабрин қизни қарши оладиган ўртоғи бўлади; ичамиз, тўйни ўтказамиз!»

Мен қўрқиб турган иш воқе бўлди. Швабрин Пугачёвнинг таклифини эшитиб, жон-пони чиқиб кетди. «Султоним!— деди у

бақириб.— Мен гуноқорман, мен сизга ёлгон гапирган эдим; аммо Гринёв ҳам сизни алдаётир. Бу қиз шу ерлик попнинг жияни эмас, шу ердаги қалъа олинганда осиб ўлдирилган Иван Мироновнинг қизи».

Пугачёв менга оловли кўзлари билан тикилди. «Бу нимаси тагин?»— деди у менга ажабланиб.

— Швабрин рост айтди,— дедим қатъият билан.

— Сен менга буни айтмаган эдинг,— деди Пугачёв авзойи бузилиб.

— Узинг ўйлаб қара,— дедим,— сенинг кишиларинг олдида Миронов қизининг тирик эканини айтиб бўлармиди, кишиларинг гажиб ташлар эди. Унинг жонига ҳеч нарса ора киролмасди.

— Бу ҳам тўғри,— деди Пугачёв кулиб.— Менинг пиянисталарим бечора қизга раҳм қилишмас эди. Попнинг хотини яхши қилибди, уларга ёлгон гапириб.

— Қулоқ сол,— дедим унинг юмшалганини кўриб.— Сени нима деб аташимни ҳам билмайман, атаб ҳам нима қилай... Худо ҳақи, бу қилган яхшилигинг учун жонимни беришга ҳам тайёрман. Аммо менинг номусим, христианлик виждоним кўтармайдиган нарсани мендан талаб қилма. Сен менинг лутфкоримсан. Бошлаган ишингни ниҳоясига еткиз: бечора етим қиз билан иккимизни қўйиб юбор, бошимиз оққан томонга кетайлик. Биз қаерда бўлмайлик, бошингга қандай кун келмасин, дуойи жонингни қиламиз, гуноҳингни худодан тилаймиз...

Пугачёвнинг тош юрагига бу гап таъсир қилди шекилли: «Хўп, сен айтганча бўлсин,— деди.— Осадиган бўлсам осишим керак эди, модомики афв қилган эканман, афв қиламан: меңинг одатим шу. Гўзалингни етаклаб, қаёққа борсанг боравер; қўша қаринглар, худо бахт берсин».

У Швабринга ўз қўли остида бўлган бутун қалъа ва шаҳарларга пропуска беришни буюрди. Тамом хароб бўлган Швабрин донг қотиб қолди. Пугачёв қалъани қараб чиққани кетди. Швабрин уни кузатиб борди; мен йўлга ҳозирланиш баҳонаси билан қолдим.

Югуриб Марья Ивановна ётган уйга чиқдим. Эшик берк эди. Тақиллатдим. «Қим у?»— деди Палашка. Отимни айтдим. Марья Ивановнанинг ёқимли товуши эшитилди: «Шошманг, Пётр Андреич. Мен кийиняпман. Акулина Памфиловнанинг уйига бординг, мен ҳам ҳозир бораман».

Мен Герасим ҳазратнинг уйига қараб кетдим. Поп хотини билан югуриб чиқди. Савельич менинг келишим тўғрисида уларни хабардор қилган экан. «Ассалому алайкум, Пётр Андреич,— деди попнинг хотини.— Яна кўришишни худо насиб қилди. Қалайсиз? Биз ҳар кунни сизни гапиришамиз. Бечора Марья Ивановна, сиз йўқ, қандай кунларга тушди ден!.. Вой, отагинам, бу Пугачёв билан қандай муроса қилдингиз? Нечук у сизга шикаст етказмади? Тузук, бу бадкорга шу қилгани учун ҳам

раҳмат». — Бўлди, кампир, — деди Герасим ҳазрат унинг сўзини кесиб. — Валдирайверма. Кўп гапирмоқнинг хосияти йўқ. Азизим Пётр Андреич! Уйга кириб, марҳамат қилинг. Кўп замондан бери кўришганимиз йўқ.

Попнинг хотини топган-тутганини олдимга қўйди ва тинмай жаврайверди. Швабрин қапдай қилиб Марья Ивановна беришга уларни мажбур қилгани, Марья Ивановна йиғлаб, бу уйдан кетгиси келмагани, Марья Ивановна Палашка орқали (Палашка ўнбошини ўз ноғорасига ўйнатган шаддод қиз) булар билан доим алоқада бўлгани, бу қиз менга хат ёзишни Марья Ивановнага маслаҳат бергани ва бошқалар тўғрисида сўзлаб берди... Мен ҳам бошдан кечирганларимни қисқагина қилиб айтиб бердим. Поп билан унинг хотини Пугачёвга ўзларининг ёлғон гапирганлари маълум бўлганини эшитиб қутлари учди, чўқиниб олишди. «Худонинг ўзи сақлайди, — деди Акулина Памфиловна. — Ҳар балою ҳар қазодан сақлагил, парвардигор. Бу Алексей Ивановични айтинг-а, одам эмас, шайтон». Шу онда эшик очилиб, Марья Ивановна кириб келди. Унинг оқарган юзида табассум бор эди. У деҳқон хотинлари киядиган кўйлакни ташлаб, бурунгича содда ва дилкаш кийинган.

Мен унинг қўлидан ушлаб, анчагача бирон сўз айта олмадим. Юраклардаги қувончдан иккимиз ҳам тек қолдик. Уй эгалари бизнинг ҳолатимизни сезиб, чиқиб кетишди. Биз ёлғиз қолдик. Ҳамма нарса эсдан чиқди. Гапиришиб тўймас эдик. Марья Ивановна қалъа олингандан бери бошдан ўтганларини сўзлади; бошидан ўтган бутун фожиани, қабиҳ Швабрин етказган жабру жафоларни тасвирлаб берди. Ўтган саодатли кунларни ҳам эсладик... Икковимиз ҳам йиғладик... Оқибат, мен унга ўзимнинг мўлжалларимни сўзладим. Пугачёв қўли остида бўлиб, Швабрин идора қилаётган қалъада унинг қолиши мумкин эмас эди. Қамал балосини бошдан кечириб турган Оренбург тўғрисида ўйлашнинг ҳам иложи йўқ эди. Дунёда унинг ҳеч кими йўқ. Мен унга қишлоққа — менинг ота-онам олдига боришни таклиф қилдим. У аввал иккиланди; отамнинг унга хуши бўлмаганлигини билгани учун қўрқар эди. Мен унга далда бердим. Отам, ватан учун қурбон бўлган муҳтарам бир кишининг қизини ўз паҳолига олишни бахт деб ҳисоблашини ва ўз бўйнидаги вазифа деб билишини билар эдим. — Азизим Марья Ивановна! — дедим охири. — Мен сени хотиним деб ҳисоблайман. Ажойиб ҳодисалар бизни бир-биримизга боғлади; ҳеч нарса бизни айира олмайди. Марья Ивановна менинг гапимга жўн, сохта уятчанлик қилмасдан, бошқа ўйларга бормасдан қулоқ солди. Тақдири менинг тақдиримга боғланганлигини сезарди. Аммо ота-онам рози бўлсагина, менга тегишини яна айтди. Мен сўзини қайтармадим. Эҳтирос ва самимият билан ўпишдик ва шундай қилиб, иккимиз узил-кесил бир қарорга келдик.

Бир соатдан кейин ўнбоши Пугачёв қинғир-қийшиқ қилиб қўл қўйган пропускани олиб келди ва мени Пугачёв чақираёт-

ганини айтди. Борсам: у йўлга тайёр турган экан. Мендан бошқа ҳамма учун қўрқинчли бадкор бўлган бу даҳшатли одам билан хайрлашганимдаги туйғуни айтишдан ожизман. Ҳақиқатни яширишнинг нима кераги бор? Шу минутда кучли ҳусни таважжуҳ қисси мени унга томон тортди. Уни ўзи бошчилик қилган бадкорлар орасидан тортиб олишни ва ҳали фурсат ўтмасдан жонини сақлаб қолишни жон-дилим билан хоҳлар эдим. Бу ерда турган Швабрин ва халойиқ кўнглимдаги бу дардни айтишга халал берди.

Дўстларча хайрлашдик. Пугачёв оломон ичида Акулича Памфиловнани кўриб, бармоғи билан таҳдид қилди ва маъноли қилиб кўз қисди; сўнгра фойтунга чиқиб Бердага¹ қараб ҳайдашни буюрди. Фойтун қўзғалганда у яна бошини чиқариб, менга қичқирди: «Хайр, жаноб, хайр. Насиб бўлса яна бирор ерда кўришармиз». Айтгани бўлди: биз яна кўришдик, аммо қандай шароитда денг!..

Пугачёв кетди. Унинг уч отли фойтуни ўрмалаб бораётган оппоқ даштда узоқ қараб қолдим. Халқ тарқалди. Швабрин ғойиб бўлди. Мен поппнинг уйига қайтиб келдим. Йўл анжомларимиз тахт эди; кетишни пайсалга солишни хоҳламас эдим. Ҳамма нарсамиз комендантнинг эски аравасига жойланди. Ямшик кўз очиб-юмгунча аравани қўшди. Марья Ивановна черков орқасига кўмилган ота-онасининг қабри билан видолашгани кетди. Мен уни бирга олиб бормоқчи эдим, кўнмади, ўзини яқка юборишимни сўради. Бир неча минутдан кейин қайтиб келди, юз-кўзидан ёш оқар эди. Арава тайёр бўлди. Герасим ҳазрат билан хотини эшик олдига чиқди. Мен, Марья Ивановна ва Палаша аравага чиқдик. Савельич ямшикнинг ёнига ўтирди. «Хайр Марья Ивановна, хайр, қўзичоғим; хайр, Пётр Андренч, оқ йўл, шунқорим, — деди поппнинг меҳрибон хотини. — Сафарларинг бехатар бўлсин, худо толеларингни баланд қилсин». Кетдик. Комендант уйининг дарвозаси ёнида Швабринни кўриб қолдим. Унинг юзида қайғу ва ғазаб акс этар эди. Забун бўлган душманамни кўриб хурсанд бўлишни истамай, юзимни бошқа ёққа бурдим. Охири қалъа дарвозасидан чиқиб, Белогор қалъасидан абадий кетдик.

XIII БОБ

Қ А М О Қ

Аччиқланманг, тақсирим: сизни тўхтовсиз —
Қамоққа жўнатишим — бурчим, билсангиз,
— Марҳамат, мен тайёрман; умид қиламан,
Гуноҳим не, айтарсиз аввал, билай ман.

Княжнин

Эрталабгина йўлида ғам еб, ташвишланиб юрганим севиқли қиз билан бундай тўсатдан қўл ушлашувимга ишонмас ва бу-

¹ Берда — Соқмор дарёси бўйидаги казак шаҳарчаси.

ларнинг ҳаммасини туш хаёл қилар эдим. Марья Ивановна гоҳ менга, гоҳ йўлга қарар ва ҳали ўзига келмагандай кўринарди. Икковимиз ҳам жим. Қалблар тўлган. Икки соатдан сўнг яна ўша Пугачёв қўли остида бўлган қалъага келганимизни ҳам билмай қолдик. Бу ерда отларни алмаштириб олдик. Сергапликни биздан ҳам ўтказиб юборган ямшикнинг лақмалиги орқасида бу ердагилар мени саройнинг ноибни гумон қилишган. Буни, Пугачёв томонидан тайинланган серсоқол казак комендантнинг чаққонлик билан бизга хизмат қилиши, отларни аравага тез қўшилишидан билдим.

Йўлда давом этдик. Қоронғи туша бошлади. Биз, серсоқол комендантнинг сўзига қараганда, Пугачёвга қўшилгани бораётган кучли бир отряд турган шаҳарга яқинлашдик. Қоровуллар бизни тўхтатди «Ким у?»— деган саволга ямшик: «Шоҳнинг дўстлари ўз рафиқалари билан»,— деб жавоб берарди. Бирдан аскар бизни ўраб олди ва ҳақорат қила кетди. «Чиқ буёққа шайтоннинг дўсти!»— деди менга узун мўйловли вахмистр.— Кунингни кўрасан хотининг билан бирга!»

Мен аравадан тушиб, бошлигининг олдига олиб боришни талаб қилдим. Офицер эканимни кўриб, солдатлар сўкишдан тўхташди. Вахмистр мени майорнинг олдига олиб борди. Савельич кетимдан қолмас ва ўзича вайсаб: «Мана сенга шоҳнинг дўсти! Қордан қутулиб ёмғирга... Ё раббилламин! Бу ишларнинг охири нима бўлади!» деярд эди. Арава секин-секин кетимиздан юрди.

Беш минутдан кейин кичкина, ёруғ бир уйнинг олдига келдик. Вахмистр мени қоровулга топшириб, ичкарига кириб кетди ва ҳаял ўтмай чиқиб: жаноб олийнинг мени қабул қилишга фурсати йўқ эканини, мени қамоққа буюриб, хотинни ўз ҳузурига чақираётганини билдирди.

— Бу нима деган гап?— дедим ғазаб билан.— Нима, ақлдан озганми ўзи?

— Билмайман, жаноб,— деди вахмистр.— Қўмондон жаноблари сизни қамоққа, хонимни ўз ҳузурига олиб киришни буюрдилар. Буйруқ шу, жаноб!

Мен эшикка томон отилдим. Қоровуллар мени туттирмади, тикка уйга кирдим. Уйда олтига офицер қимор ўйнаб ўтирган экан. Майор карта ташлар эди.

Қарасам: мени бир замон Симбирск майхонасида ютган Иван Иванович Зурин ўтирибди.

— Тушимми-ўнгим!— дедим қичқириб.— Иван Иванович! Сенмисан?

— Э-ҳе... Пётр Андреич, баҳайр? Қаёқдан келяпсан? Мана бунга қара-я! Сенга ҳам карта берайми?

— Қуллуқ. Ундан кўра менга уй топдириб бер.

— Қанақа уй? Менинг уйимда туравер.

— Бўлмайди: ёлғиз эмасман.

— Уртоғингни ҳам олиб кир.

— Үртоғим эмас, мен... хотин киши билан.

— Хотин киши билан? Қаердан илаштириб олдинг? Уҳў, ишинг жойида-ку! (шуни айтиб, у бир ҳуштак чалднки, ҳамма кулиб юборди, мен жуда хижолат бўлдим.)

— Ҳай,— деди Зурин.— бундай бўлса, сенга уй берамиз. Э, аттанг... Эскичасига бир кайф қилар эдик... Ҳай йигит! Нега Пугачёв дўстининг хонимини буёққа олиб кирмайсизлар? Ё қайсарлик қилаётирми? Айтинглар, қўрқмасин. Барин жуда яхши, озор бермайди денглар; қўйманглар, зўрлаб бўлса ҳам олиб кириинглар.

— Нима деясан?— дедим Зуринга.— Қанақа Пугачёв дўстининг хоними? Бу марҳум капитан Мироновнинг қизи. Мен уни асирликдан қутқазиб, отамнинг қишлоғига юбораётиман. У ўша ерда туради.

— Нима? Ҳали менга сенинг тўғрингда гапиришганмиди? Э, бу қандай гап?

— Кейин ҳаммасини гапириб бераман. Ҳозир бечора қизни тинчит, худо ҳақи. Гусарларинг уни ёмон қўрқитишди. Зурин дарров буйруқ берди, ўзи бу англашилмовчилик хусусида Марья Ивановнага узр айтгани кўчага чиқди ва вахмистрга хоним учун шаҳардан энг яхши уй топиб беришни буюрди. Мен унинг уйида ётиб қоладиган бўлдим.

Овқат едик. Икковимиз ёлғиз қолганимизда, бошдан кечирганларимни ҳикоя қилиб бердим. Зурин сўзимга жуда диққат қилиб қулоқ солди. Мен ҳикояни тамом қилганимдан сўнг, бошини чайқаб, деди: «Бунинг ҳаммаси яхшику-я; бир жойи ёмон: уйланишга бало борми? Мен ҳалол офицерман, алдашни истамайман, менинг сўзимга ишон: уйланиш девоналик. Хотин билан овора бўлиш, яна бола боқиш қўлингдан келади? Э, қўй! Менинг гапимга кир: капитан қизи билан алоқангни уз. Симбирск йўлини очганман, хавф-хатар йўқ. Эртагаёқ унинг ўзини якка ота-онанг олдига юбор; ўзинг менинг отрядимда қол, Оренбургга боришнинг ҳожати йўқ. Яна қўзғолончиларнинг қўлига тушсанг — қутулишинг гумон. Шундай қилсанг, муҳаббат иситмаси босилади, тинчийсан».

Гарчи унинг фикрига тамом қўшилмасам-да, император хонимнинг қўшини сафида бўлишимни бўйнимдаги вазифа талаб қилар, мен буни билар эдим. Зуриннинг маслаҳатига амал қилиб, Марья Ивановнани қишлоққа юборишга ва ўзим отрядда қолишга қарор бердим.

Савельич мени ечинтиргани кирди, эртага Марья Ивановна билан қишлоққа кетгани тайёр бўлиб туришни буюрдим. У қайсарлик қилмоқчи бўлди. «Нима бўлди сенга, тақсиржон? Мен сени қандай ташлаб кетаман? Сенга ким қарайди? Ота-онанг нима дейишади?»

Чолнинг қайсарлигини билганим учун уни самимият ва ширин сўз билан кўндирмоқчи бўлдим.— Қадрдон дўстим Архип Савельич!— дедим.— Йўқ дема, яхшилик қил; бу ерда хизмат-

корга муҳтож бўлмайман, агар Марья Ивановнани сенсиз юборсам, кўнглим тинчимади. Унга хизмат қилсанг — менга хизмат қилган бўласи, чунки имконият бўлиши билан унга уйланаман.

Савельич айтиб бўлмаслик даражада таажжубланиб: «Уйлагаман? — деди. — Бола уйланса-я! Отанг нима дейди, онанг нима деб ўйлайди?»

— Рози бўлишади, — дедим, — Марья Ивановнани билгандан кейин кўнишади. Сенга ҳам умид боғлаганман. Ота-онам сенга ишонади: сен бизнинг томонимизни олиб ҳаракат қилсан, шундай эмасми?

Чолга гап таъсир қилди. «О, азизим Пётр Андреич, — деди у. — Гарчи уйланишингга эртaroқ бўлса-да, Марья Ивановнадек яхши қизни қўлдан чиқариш ҳам гуноҳ. Майли, сен айтгандай бўла қолсин. Элтиб қўяман худонинг фариштасини ва ота-онангга, бисотсиз бўлса ҳам, бу қиз яхши эканини қулларча етказаман».

Савельичга раҳмат айтиб, Зурин билан бир уйда ётиб қолдим. Қизишиб кетган эдим, кўп гапириб юбордим. Зурин аввал хўп яхши гапиришди; аммо секин-секин ҳуши келмай, гапи поймапой бўла бошлади. Охири қандайдир бир саволимга жавоб бериш ўрнига хуррак тортди. Мен гапдан тийилиб, уйқуга кетдим.

Эртаси эрталаб Марья Ивановнанинг олдига бориб, ўз мўлжалимни айтдим. У, менинг мўлжалимни маъқул топиб, фикримга қўшилди. Зуриннинг отряди шу куни шаҳардан чиқиши керак эди. Имиллаш пайти эмас эди. Мен дарҳол Марья Ивановна билан хайрлашиб, уни Савельичга топширдим. Марья Ивановнага ота-онамга элтиш учун хат бердим. У йиглаб юборди. «Хайр, Пётр Андреич! — деди секингина. — Яна кўришиш насиб бўладими-йўқми, худо билади; аммо умр бўйи сизни ёдимдан чиқармайман; қабрга киргунимча юрагимдан кетмайсан». Мен ҳеч нарса дея олмадим. Бизни одамлар ўраб олди. Улар олдида ўзимни тутдим, ҳаяжонга солган ҳисга берилишни истамадим. Охири Марья Ивановна жўнади. Мен Зуриннинг олдига хафа, сомуш қайтиб келдим. У менинг кўнглимни очмоқчи бўлди; мен ўзимни овутирмоқчи бўлдим; икковимиз кунни ўйин-кулги билан ўтказдик, кечқурун походга чиқдик.

Февраль ойининг охирилари эди. Ҳарбий ишларни оғирлаштирган қиш ўтди. Бизнинг генераллар бир ёқадан бош чиқариб иш кўришга ҳозирланардилар. Пугачёв ҳамон Оренбургга яқин ерда турарди. Бу орада унинг атрофида бўлган отрядлар бирлашиб, ҳар томондан бадкорлар уясига яқинлашарди. Қўзғолон кўтарган қишлоқлар бизнинг аскарларни кўриш билан тобе бўларди; ўғрилар шайкаси ҳар ерда биздан қочар, бу иш тез кунда ва хайрли битиши кўриниб турар эди.

Ҳадемай князь Голицин¹ Татишчево қалъаси яқинида Пуга-

¹ Голицин Пётр Михайлович (1738—1775)— Қозон — Оренбург районларида Пугачёвга қарши урушда аскарлий қисмларга қўмондонлик қилган генерал.

чѐвни тор-мор қилиб, лашкарларини тўзитди ва Оренбургни қутқарди. Бу қўзғолонга сўнгги ва узил-кесил зарбадай бўлган эди. Зурин бу вақтда исён кўтарган бошқирдларга қарши юборилган эди, бошқирдлар биз бормасдан тарқаб кетибди. Баҳор бизни кичкина бир татар қишлоғига қамаб қўйди. Дарёлар тошиб, йўللарни сув босди. Бир жойда тек туриб қолишимиз тўғрисида ўзимизга-ўзимиз, ўғри ва ёввойиларга қарши бу зериктирадиган майда урушлар тездан битади, деган фикр билан тасалли берар эдик.

Аммо Пугачёв қўлга тушмади. У Сибирия заводларига бориб, янгидан шайка тўплади ва яна бадкорликни давом эттирди. Унинг муваффақиятлари ҳақида яна дув-дув гап тарқалди. Сибириядаги қалъалар талон-торож қилинганлиги маълум бўлди. Тездан Қозонни олгани ва Москвага қараб юриш қилгани ҳақидаги хабар манфур Пугачёвни кучсиз деган умид билан мудраб ётган катталарни ҳаракатга солди. Зурин Волгадан ўтиш ҳақида буйруқ олди.

Бизнинг юришимиз ва урушнинг тамом бўлганини тасвир этиб ўтирмайман. Қисқагина қилиб шунга айтман: аҳвол ҳаддан ташқари ёмон бўлди. Ҳамма ерда идора ишлари тўхтаб қолди; помешчиклар тўқайларга қочиб кетишди. Бадкорлар шайкаси ҳамма ерда ўз бадкорлигини қилар эди; алоҳида отрядларнинг бошлиқлари ўзларича кишиларни ўлимга ҳукм қилар ё афв этар эди; ёнгин хуруж қилаётган кенг мамлакатнинг аҳволи даҳшатли эди... Маъносиз ва шафқатсиз рус исёнини худо кўрсатмасин! Иван Иванович Михельсон² томонидан таъқиб этилган Пугачёв қочди. Кўп вақт ўтмай унинг тор-мор этилганлиги ҳақида хабар эшитдик. Охири Зуринга ёлғон шоҳнинг қўлга тушганлиги тўғрисида хабар, шу билан бирга ҳаракатни тўхтатиш ҳақида фармон келди. Уруш тамом бўлди. Энди мен ота-онам олдига боришим мумкин эди! Ота-онам билан кўришиш, бу кунгача хат-хабари келмаган Марья Ивановнанинг хаёли мени қувончдан энтиктирарди. Мен ёш боладай ирғишлар эдим. Зурин кулар ва елкасини учириб: «Йўқ, сенинг ишинг яхшиликка олиб бормади. Уйланиб бекорга нобуд бўласан»,— дер эди.

Аммо бу орада ғалати бир ҳис шодлигимга заҳар соларди: бунча гуноҳсиз қурбонларнинг қонига бўялган бадкор ва уни ўлим кутиши тўғрисидаги ўй мени ҳаяжонга соларди: Емеля, Емеля!— дер эдим ичимда; нега сен найзага ёки ўққа учрамадинг? Бундан яхши иш бўлмас эди. Энди нима қилиш керак? Ҳаётнинг энг даҳшатли минутларидан бирида мени афв этганлиги, севгимни қабиҳ Швабриннинг қўлидан қутқарганлиги эсимдан чиқмаганидек, у ҳам сира хаёлимдан кўтарилмас эди.

¹ Иван Иванович Михельсон (1740—1802)— Пугачёв қўзғолонини бостиришда қаттиққўл генераллардан бири. У қўзғолонни батамом тугатишга раҳбарлик қилган.

Зурин менга отпускаи берди. Бир неча кундан сўнг ўз уйимга қайтишим ва Марья Ивановнани кўришим керак эди... Бирдан кутилмаган бир даҳшат мени гангитиб қўйди.

Кетадиган куним йўлга тушгани ҳозир бўлиб турган чоғимда Зурин кирди. Унинг қўлида қоғоз, афтидан жуда хафа кўринар эди. Юрагим «шув» этиб кетди.

Қўрқиб кетдим, аммо нимага қўрққанамни билмас эдим. У менда иши борлигини айтиб, деншигимни чиқариб юборди. «Нима гап ўзи?» — дедим бетоқат бўлиб. «Кичкинагина кўнгилисизлик, — деди у қўлидаги қоғозни менга узатиб. — Ўқиб кўр, ҳозир келди».

Ўқидим: бу барча қўмондонларга ёзилган фармойиш бўлиб, қаерда қўлга тушсам: қамоққа олиш ва бетўхтов Қозонга, Пугачёв иши юзасидан тузилган тергов комиссиясига юбориш буюрилган эди.

Қоғоз қўлимдан тушиб кетаёзди. «Иложим йўқ! — деди Зурин. — Буйруққа бўйсуниб вазифам. Сенинг Пугачёв билан қилган дўстона сафаринг бир бало бўлиб ҳукумат қулоғига етганга ўхшайди. Бу ишдан ҳеч натижа чиқмаслигига ва комиссия сени оқлаб юборишига кўзим етади. Хафа бўлма, бор». Виждоним пок; суддан қўрқадиган жойим йўқ, бироқ лаззатли кўришишнинг бир неча ой кейинга сурилиши эҳтимолидан чўчир эдим. Арава келди. Зурин мен билан дўстона хайрлашди. Аравага чиқдим. Ёнимга икки аскар ўтирди, иккови ҳам қиличини яланғочлаб олган эди. Катта йўлдан кетдим.

XIV БОБ

СУД

Халқ сўзи —

Денгиз тўлқини.

Мақол

Бутун гуноҳ Оренбургдан ўзимча кетиб қолганлигимдан иборат эканига ишонардим. Бунга ваз жуда олар эдим: шаҳардан чиқиб юриш ҳеч қачон тақиқ қилинган эмас, балки маъқул кўрилган эди. Мен бебошликда эмас, ортиқ даражада бўлган қизиққонликда айбланишим мумкин. Аммо Пугачёв билан бўлган дўстона алоқа кўп шоҳидлар билан исбот қилиниши ва бу жуда ҳам шубҳали кўриниши мумкин эди. Йўл бўйи, қилинадиган сўроғим ҳақида ўйлаб, айтадиган жавобларимни пишиқтириб бордим. Суд олдида ҳақиқатни очиқ айтишга қарор бердим, оқланиш учун шу йўлни жуда жўн, шу билан бирга, умидли ҳисобладим.

Қозонга келдим: шаҳар хароб, куйган. Кўчаларда уйлар ўрнида тўп-тўп кўмир ва томи билан ойнаси йўқ, қорайган девор-

лар турарди! Пугачёвдан қолган из шу! Мени куйган шаҳар ўртасида омон қолган қалъага олиб келишди. Ёнимда келган икки гусар мени қоровул офицерига топширди. У темирчини чақиртирди. Оёғимга кишан солишди. Кейин турмага элтиб, деразасига темир панжара қоқилган, қуп-қуруқ, тор ва қоронғи хужрага якка қамаб қўйишди.

Ишнинг бу хилда бошланиши некликдан дарак бермасди. Бироқ мен дадиллигимни йўқотмадим ва умидсизликка ҳам тушмадим. Барча ғамгинларнинг тасалли берувчисига сизиндим ва соф, аммо уқубат тортган юракдан чиққан муножотнинг нашъасини биринчи марта татиб, нима бўлиши тўғрисида ғам емасдан, тинч уйқуга кетдим.

Эртасига мени турма нозири уйғотиб, комиссия чақираётганидан хабар берди. Икки солдат мени ҳовлидан олиб ўтиб, комендантнинг уйига элтди, иккови даҳлизда қолиб, мени ичкарига киргизиб юборди.

Каттагина бир залга кирдим. Усти тўла қоғоз стол ёнида икки киши ўтирар эди: бири — ёши қайтган генерал, афтидан, бераҳм ва қаттиққўл эди; иккинчиси — ёш, гвардия капитани, йигирма саккиз ёшларда бор эди. Унинг ташқи қиёфаси дилкаш, ўзи абжир, муомалада эркин. Дераза ёнидаги алоҳида столда саркотиб ўтирар эди: қалам қулогининг орқасида, ўзи қоғоз устига энгашган, менинг жавобларимни ёзишга тайёр турарди. Сўроқ бошланди. Отим ва амалимни сўрашди. Генерал менинг Андрей Петрович Гринёвнинг ўғли эмасми эканимни сўради ва менинг жавобимга қарши: «Хайфки, шундай муҳтарам кишининг ўзига номуносиб ўғли бор экан!» — деди. Мен совуққонлик билан, устимга қўйиладиган айб қандай оғир бўлмасин, ҳақиқатни яширмай айтиб бериш билан уни устимдан олиб ташлашга ишонганлигимни айтдим. Менинг ишончим унга маъқул келмади. «Сен, ука, юқоридан келдинг,— деди генерал қовоғини солиб; — аммо сендан ўткирларини ҳам кўрганмиз!»

Ёш йигит: қачон ва қандай муносабат билан Пугачёвнинг хизматига кирганимни ва у мени қандай ишларда ишлатганини сўради.

Мен, жаҳлим чиқиб, офицер ва дворян бўлишим сифатида Пугачёвнинг хизматига кира олмаслигимни ва ундан ҳеч қандай топшириқ ололмаслигимни айтдим.

«Бўлмаса — деди терговчи,— қандай қилиб бир дворян ва офицергина афв этилди, ҳолбуки, унинг ҳамма ўртоқлари ўлдирилди? Қандай қилиб офицер ва дворян исёнчилар билан бирга кайф-сафо қуради, бадкорларнинг каттасидан пўстин, от ва ярим сўм пул инъом олади? Бу одатдан ташқари иноқлик, қабиҳ ва ва жиноят даражасига етган қўрқоқликка асосланмаган бўлса, нимага асосланган?»

Гвардия офицерларининг бу сўзи менга қаттиқ ҳақорат бўлиб тушди, қизишиб ўзимни оқлашга киришдим. Пугачёв билан даштда, бўрон вақтида танишганлигимни ва Белогор қалъаси

олинган вақтда у мени таниб афв этганини айтиб бердим. Пўстин билан отни олганим чакки эканини тан олдим: аммо Белогор қалъасини имконият борича мудофаа қилганимни сўзладим. Оқибат, Оренбург қамал қилинган вақтда кўрсатган жонбозлигимга гувоҳ бўлган генерални кўрсатдим.

Қаттиққўл чол, стол устидан бир очиқ хатни олиб, баланд сөз билан ўқиди:

«Прапорщик Гринёвнинг ушбу фитна ишига гўё аралашгани га бадкорлар билан хизмати ва бурчига хилоф алоқада бўлгани хусусидаги сўровингизга мувофиқ, қуйидагиларни арз этаман: ўшал прапорщик Гринёв 1773 йил октябр ойининг бошидан ушбу йилнинг 24 февраль ойига қадар Оренбургда хизматда бўлиб, шу кунни Оренбургдан кетганича менинг қўл остимга қайтиб келмади. Қочиб ўтган кишилардан эшитишимга қараганда, у Пугачёвнинг олдига — қишлоққа борган ва у билан, ўзи илгари хизмат қилган Белогор қалъасига кетган; унинг ахлоқига келганда мен...». У шу ерда тўхтаб, жиддий билан: «Ўзингни оқлаш хусусида энди нима дейсан?» — деди.

Гапни қандай бошлаган бўлсам, шундай давом этмоқчи ва, бошқа айтганларимдек, Марья Ивановна билан бўлган алоқам тўғрисида ҳам рост гапирмоқчи эдим, бироқ энгиб бўлмас бир нафрат сездим. Агар унинг отини айтсам, комиссия сўроққа чақиради, деган ўйга бордим; унинг исмини ўғри бадкорлар исмига аралаштирсам, уни булар юзлаштиргани олиб келишади, деган ўй мени шундай гангитдики, шошиб қолдим ва жавобимда янглишдим.

Аввалги жавобларимга бир қадар юмшагандай бўлиб қулоқ солган терговчиларим, менинг гангиганимни кўриб яна шубҳага тушди. Гвардия офицери мени шу тўғрида маълумот берган киши билан кўриштиришни талаб қилди. Генерал кечаги бадкорни чақиринглар, — деди. Мен қораловчимни кутиб, эшикка қараб турдим. Бир неча минутдан кейин кишан жиринглади, эшик очилди — Швабрин кирди. Ундаги ўзгаришни кўриб ҳайрон қолдим. Ўлгидай озибди, ранги оппоқ. Яқиндагина мўмдай қоп-қора бўлган сочи тамом оқарибди; узун соқоли патак ҳолига келибди. У менинг устимга қўйган айбини босиқ товуш билан, аммо дадил такрорлади. Унинг сўзича, гўё мен Пугачёв томонидан Оренбургга жосуслик учун юборилган эмишман; шаҳарда қилинаётган ишлардан ёзма маълумот бериш учун ҳар кунни, отишув баҳонаси билан шаҳардан ташқари чиққан эмишман; оқибат, Пугачёвга очиқдан-очиқ берилиб у билан қалъаларни айланган ва ундан мукофот олиш учун ҳар йўл билан ўз ўртоқларим — хоинларни ўлдиришга уларнинг ўринларини олишга ҳаракат қилган эмишман. Унинг сўзига жим қулоқ солдим ва бир нарсадан мамнун бўлдим: мени Марья Ивановнанинг номини айтмасликка мажбур қилган ҳис унинг ҳам қалбидан ўрин олганлигиданми, ҳар қалай, комиссия олдида Белогор қалъаси комендантининг қизи тўғрисида у ҳам индамади. Мен илгариги фикримда яна ҳам

қаттиқ турдим ва суд Швабриннинг берган маълумотини қандай рад қила олишимни сўраган эди, илгари айтган гапимда туришимни ва ўзимни оқлаш хусусида бошқа ҳеч гап айта олмаслигимни билдирдим. Генерал бизни олиб чиқишга буюрди. Икковимиз бирга чиқдик. Мен совуққонлик билан Швабринга қарадим, аммо индамадим. У заҳарханда қилди ва оёғидаги кишани кўтариб, мендан ўтиб кетди, жадаллади. Мени яна турмага олиб боришди ва қайтиб сўроққа чақиришмади.

Эндиги айтадиганларимни мен ўз кўзим билан кўрганим йўқ, аммо бу тўғрида шунча кўп эшитдимки, унинг энг майда-чуйда тафсилоти ҳам мияга ўрнашиб қолган ва худди иштирок этгандайман.

Марья Ивановнани ота-онам эски одамларга хос бўлган самимият билан қарши олган. Бечора етим қизни ўз қанотлари остига олиш ва бошини силашни худонинг марҳамати деб билганлар. Тез кунда унга ўрганиб қолишган, чунки унинг яхши қиз эканини билмаслик, уни севмаслик мумкин эмас эди. Менинг унга бўлган муҳаббатим отам учун қуруқ девоналикдан иборат бўлмай қолган; онамнинг эса бирдан-бир орзуи менинг шу меҳрибон қалитан қизига уйланишим бўлиб қолган.

Менинг қамалганим ҳақидаги хабар бутун оилани гангитибди. Марья Ивановна ота-онамга менинг Пугачёв билан бўлган галати танишлигим ҳақида оддий қилиб шундай сўзлаб берибдики, улар хавотир бўлиш у ёқда турсин, хўп кулишибди. Мақсади тож-тахтни барбод қилиш ва дворянларни қириш бўлган бу қабих исёнга менинг аралашувимга отамнинг ишонгиси келмабди. У Савельични сиқиб, бу ҳақда сўрабди. Чол менинг Емельян Пугачёвга меҳмон бўлганимни ва унинг менга гўё мудом меҳрибончилик қилганини яширмабди; аммо ҳеч қандай хиёнат тўғрисида гап эшитмаганини айтибди. Чол-кампир хотиржам бўлиб, хушxabар келишини зориқиб кутишибди. Марья Ивановна ҳаддан ташқари ҳаяжонга тушса ҳам ўта эҳтиёткор ва оғир табиатли бўлгани учун индамабди.

Бир неча ҳафта ўтибди... Бир кун отамга Петербургдан, қариндошимиз князь Б** дан хат келибди. Князь менинг тўғримда ёзган экан. Одатдаги муқаддимадан сўнг, менинг исён ишига аралашганим ҳақидаги шубҳа, бахтга қарши, исбот этилган, халқ кўзи олдида осиб ўлдирилишим лозим бўлса-да, отамнинг кексайиб қолгани ва кўрсатган хизматларига ҳурматан, малика афв этишга қарор берганини ва маломатли ўлимдан қолдириб, узоқ Сибирга умрбод сургун қилишга буюрганини айтибди.

Бу кутилмаган зарба отамни ўлдираёзипти. У, одатдаги матонатини йўқотиб, унинг одатда пинҳоний бўладиган қайғуси ачиқ шикоятлар тарзида юзага чиқибди. «Бу қандай гап!— дер экан у ғазабланиб.— Менинг ўғлим Пугачёв фитнасида қатнашган! Э худо, қандай кунларга қолдим! Малика уни ўлимдан қолдирган! Наҳот бу менинг қайғумни енгиллаштира? Ўлим жазоси қўрқинч эмас: бобомнинг бобоси муқаддас ҳисоблагани бир

парсадан қайтмасдан жазо майдонида¹ ўлган эди; отам Волинский² ва Хрущёвлар³ билан бирга жаллод қўлида жон берган. Наҳот дворян ичган онтини бузса, ўғрилар, қочоқ қотиллар, қулларга қўшилса! Бизнинг авлодга номус, ор!..» Отамнинг умидсизликка тушишидан қўрққан онам унинг олдида йиғлай олмас ва бу гапларнинг ёлғон эканлиги, кишилар айтган гапнинг эътибори йўқлиги ҳақида сўзлаб, унга тасалли берар экан. Бироқ отам ҳеч тинчимабди.

Марья Ивановна ҳаммадан кўра кўпроқ азоб тортар экан. Истаган вақтда ўзимни оқлай олишимга кўзи етган Марья Ивановна, гап нимада эканини фаҳмлаб, менинг бошимга келган бахтсизликка ўзини айбли ҳисоблабди. У кўз ёши ва тортаётган азобини ҳаммадан яширар ва мени қутқариш тўғрисида ўйлар экан.

Бир куни кечқурун отам диванда Сарой календарини варақлаб ўтирар, аммо хаёли паришон бўлганлигидан, календарни ўқиш унга одатдагича таъсир қилмас экан. У ҳуштак билан эски бир маршни чалар экан. Онам, индамасдан, жун фуфайка тўқир ва кўзидан оққан ёш ҳар замон қўлидаги ишига томар экан. Шу ерда ишлаб ўтирган Марья Ивановна тўсатдан ўзининг Петербургга боришга мажбур эканини айтиб, кетгани ёрдам кўрсатишларини сўрабди. Онам жуда хафа бўлибди. «Петербургда нима қиласан?— дебди у.— Наҳотки Марья Ивановна, сен ҳам бизни ташлаб кетмоқчи бўлсанг?» Марья Ивановна келажак тақдири шу сафарга боғлиқ эканини, садоқат орқасида ҳалок бўлган кишининг қизи бўлгани учун кучли кишилардан ёрдам сўрагани бормоқчи эканини айтибди.

Отам бошини қуйи солибди: ўғлининг зотан бўҳтон бўлган жиноятини хотирлатувчи ҳар бир сўз унинг учун оғир ва заҳарли киноя бўлиб туюлар экан. «Бор, азизим!—дебди уф тортиб.— Биз сенинг бахтингга тўсқин бўлишни истамаймиз. Худо сенга олчоқ хоинни эмас, яхши бир кишини умр йўлдоши қилсин». У ўрнидан туриб, чиқиб кетибди.

Марья Ивановна, онам билан ёлғиз қолиб, ўз мўлжалини қисман унга айтибди. Онам уни қучоқлаб, йиғлабди ва эсон-омон ниятига етишини худодан тилаб, дуо қилибди. Марья Ивановна йўлга ҳозирланиб, бир неча кундан сўнг садоқатли Палаша ҳамда мендан зўр билан айрилган ва қаллиғимга хизмат қилиш билан тасалли топган садоқатли Савельични олиб жўнабди.

Марья Ивановна эсон-омон Софьяга етиб келибди ва шу вақтда сарой Царское селода эканини билиб, шу ерга тушишга қарор

¹ Москва Қизил майдонидаги тепа ер (XVI—XVII аср). Ҳукуматга хиёнат қилганлар шу ерда ўлдирилган.

² Волинский Артелий Петрович (1689—1740)— йирик давлат арбоби. Дворянлик фойдасини кўзлаб, самодержависини чеклаш проектини ёзган киши. Ҳукуматга хиёнат қилишда айбланиб, Анна Ивановна замонида ўлдирилган.

³ Хрущёв А. Ф. (1691—1740)— адмираллик коллегиясининг маслаҳатчиси. Волинскийнинг дўсти ва фикрдоши, ўша билан бирга ўлдирилган.

берибди. Унга бир бурчакдан жой беришибди. Нозирнинг хотини у билан сўзлашиб кетиб, сарой печка ёқувчисининг жияни эканини билдирибди ва сарой ҳаётининг сирларини сўзлаб берибди. Малика соат нечада уйқудан туради, қачон кофе ичади, айлангани қачон чиқади, шу вақтда қандай арбоб-арконлар бор; малика кеча овқат маҳалида нималар деди; кечқурун кимни қабул қилади, қисқаси, агар Анна Власъевнанинг гаплари ёзилса, бир неча варақ тарихий хотира бўлиб, келажак насл учун қийматли нарса бўлар экан. Марья Ивановна унинг сўзига диққат билан қулоқ солибди. Иккови боққа ўтишибди, Анна Власъевна ҳар бир хиёбон, ҳар бир кўприкчанинг тарихини сўзлаб берибди, иккови ҳўп айланишиб, бир-биридан жуда мамнун бўлиб қайтишибди.

Эртасига Марья Ивановна барвақт уйғонган, кийинган ва секин боққа чиққан. Гўзал сабоқ, қуёш куз ҳавосидан сарғайган липа дарахтларининг чўққиларига тушган. Сокит, катта кўл ярқираган. Оққушлар қирғоқларга зеб бериб турган буталар остидан улугворлик билан юзиб чиқа бошлаган вақт. Марья Ивановна граф Пётр Александрович Румянцевнинг¹ ғалабалари шарафига яқинда унга ҳайкал қўйилган чиройли чаманзор ёнидан ўтиб бораётганида, бирданига қаршисидан инглиз жинсидан бўлган бир оқ ит чиқиб ҳурибди. Марья Ивановна қўрқиб, тўхтабди. Шу онда майин, ёқимли хотин товуши эшитилибди: «Қўрқманг, қопмайди». Марья Ивановна қараса: ҳайкал қаршисидаги скамейкада бир хотин ўтирган эмиш. Марья Ивановна бориб скамейканинг нариги учига ўтирибди. Хотин Марья Ивановнага синчиклаб қарабди; Марья Ивановна ҳам бир неча марта кўзининг қирини ташлаб, уни бошдан-оёқ кузатиб чиқибди. У, эртаклаб кийиладиган оқ кўйлак, нимча, бошига кеча каллапўши кийган экан. Ёши қирқларга боргандай. Бу хотиннинг тўла, қип-қизил юзи улугворлик ва осойишталик ифода этар, кўк кўзлари ва юмшоқ табассуми тасвир этиб бўлмайдиган даражада чиройли экан. У сўз қотибди:

- Сиз бирон ёқдан келганмисиз?
- Шундай, хоним: кечагина қишлоқдан келдим.
- Ота-онангиз билан келдингизми?
- Йўқ, ёлғиз келдим.
- Ёлғиз! Жуда ёшсиз-ку?
- Менинг отам ҳам йўқ, онам ҳам.
- Бирон иш билан келгандирсиз-да?
- Иш билан. Подшо хонимга арз қилгани келдим.
- Ётим экансиз: адолатсизлик, жабрдан шикоят қиларсиз-да?

- Йўқ, хоним. Мен адолат эмас, шафқат сўраб келдим.
- Мумкинми, сиз ким бўласиз?

¹ Пётр Александрович Румяцев (1725 — 1796) — Екатерина II замонидаги энг машҳур саркардалардан бўлиб, «Задунайский» лақабини олган граф.

— Мен капитан Мироновнинг қизи бўламан.

— Капитан Мироновнинг? Оренбург қалъаларидан бирида комендант бўлган Мироновми?

— Шундай, хоним.

Хотин, кўнгли юмшаган бўлса керак, яна ҳам юмшоқлик билан: «Афв этасиз, мумкинми сизнинг ишингизга аралашсам? Мен саройга кириб тураман. Арзингиз нима эканини менга айтсангиз, балки ёрдам қилишга муваффақ бўларман»,— дебди.

Марья Ивановна ўрнидан туриб, унга қуллуқ қилибди. Бу номаълум хотиннинг вужуди уни ўзига тортибди ва ишонч талқин қилибди. Марья Ивановна букланган қоғозни потаниш ҳимоячисига тутибди; хотин эса ўқибди.

Хотин аввал диққат ва хайрихоҳлик билан ўқир экан, лекин бирдан авзойи ўзгарибди. Унинг ҳар бир ҳаракатини таъқиб этиб турган Марья Ивановна қўрқиб кетибди.

— Сиз Гринёв тўғрисида арз қиласизми?— дебди хотин совуққина.— Подшо хоним унинг гуноҳидан ўта олмайди. Гринёв ёлғон подшо томонига жоҳиллик, енгилтакликдан эмас, ахлоқсиз, ярамас, зарарли киши бўлганидан ўтган.

— Оҳ, ёлғон!— дебди Марья Ивановна қичқириб.

— Қандай ёлғон?— дебди хотин жаҳли чиқиб.

— Ёлғон, худо ҳақи ёлғон! Мен ҳаммасидан бохабарман, ҳаммасини сизга сўзлаб бераман. Унинг бошига бу кунлар фақат менинг туфайлимдан келди. У суд олдида оқланмаган бўлса, фақат мени бу ишларга аралаштиришни истамаганидан оқланмаган.— У ўқувчига маълум бўлган бутун воқеаларни айтиб берган.

Хоним унинг сўзига диққат қилиб қулоқ солиб, кейин: «Қаерга тушдингиз?»— деб сўрабди ва у Анна Власьевнанинг уйига тушганини эшитиб, кулимсираб: «Ҳа, биламан. Хайр, кўришганимизни бировга айтманг. Аризангизга жавобни кўп кутмаслигингизга ишонаман»,— дебди.

Шу сўзларни айтиб, хоним хиёбонга кириб кетибди. Марья Ивановна қувончли умидларга тўлиб, Анна Власьевнанинг олди-га қайтибди.

Анна Власьева, ёш қизга куз кунни эрталаб айлангани чиқиш зарарли эканини айтиб, Марья Ивановнани койибди. У самовар келтирибди ва чой вақтида энди сарой тўғрисидаги беҳисоб гапини бошлаган экан, бирдан сарой каретаси келиб, эшик олдида тўхтабди ва камер-лакей¹ кириб, Мироновнинг қизини подшо хоним чақираётганлигидан хабар берибди.

Анна Власьева ҳайрон бўлиб, тараддудда қолибди. «Вой худо! Подшо хоним сизни саройга чақирибди. Сизни қаердан билди экан? Азизим, подшонинг олдига қандай борасиз? Ҳали саройда қандай юришни ҳам билмасиз... Мен бирга олиб борайми? Ҳар ҳолда мен сизни бирон ножўя ҳаракатдан сақларман.

¹ Камер-лакей — шоҳнинг шахсий хизматкори.

Қандай қилиб йўл кийимида борасиз? Сарой кийими олиб келгани доя кампирнинг уйига киши юборайми?» Камер-лакей, подшо унинг якка ва қандай кийимда бўлса, шундай келавершини талаб қилганини айтибди. Илож бўлмабди: Марья Ивановна каретага чиқиб, саройга қараб кетибди, Анна Власьевна унинг кетидан гапириб, дуо қилиб қолибди.

Марья Ивановнанинг юраги, тақдиримиз нима бўлишини олдиндан сезиб, ҳовлиқиб энтикар экан. Бир неча минутдан сўнг карета сарой эшиги олдида тўхтабди. Марья Ивановна тоқатсизлик билан зинадан чиқиб кетибди. Эшиклар катта-катта очилар экан. У бир неча бўш, аммо ниҳоятда чиройли хоналардан ўтибди; камер-лакей уни бошлаб бораркан. Охир бир ёпиқ эшик олдида тўхтаб, Марья Ивановнани қолдирибди-да, ўзи хабар бергани ичкарига кириб кетибди.

Император хонимга рўпара бўлишдан Марья Ивановна шу қадар ваҳимага тушибдики, оёқ узра зўра турар эди. Бир минутдан кейин эшик очилиб, у подшонинг даргоҳига кирибди.

Император хоним ўз туалети ёнида ўтирган экан. Бир неча сарой ходими уни ўраб олиб, Марья Ивановнага ҳурмат билан йўл беришибди. Подшо хоним унга жуда мулоимлик билан мурожаат қилибди. Марья Ивановна қарасаки: бу ҳалиги, бундан бир неча минут илгари тортинмай гапни айтган хоним. Подшо хоним уни ёнига чақирибди ва кулимсираб шундай дебди: «Сизга берган сўзининг устидан чиққанымга ва тилаганингизни ўтаганимга шодман. Ишингиз битди. Куёвингизнинг гуноҳдор эмаслигига ишондим. Мана бу хатни бўлажак қайин отангизга элтиб берасиз».

Марья Ивановна хатни титроқ қўли билан олибди ва йиглаб император хонимнинг оёғига йиқилибди. Подшо хоним уни турғизиб, ўпибди ва сўзлаша кетибди. «Бой эмассиз, буни биладман,— дебди у; — аммо мен капитан Мироновнинг қизидан кўп қарздорман. Истиқболингиз ҳақида ташвишланманг. Сизни оёққа бостиришни ўз устимга оламан».

Подшо хоним бечора етим қизнинг кўнглини олиб, чиқариб юборибди. Марья Ивановна яна ўша сарой каретасида кетибди. Марья Ивановнанинг келишини тоқатсизлик билан кутиб ўтирган Анна Власьевна уни саволларга кўмиб ташлабди. Марья Ивановна унинг сўроқларига бир нав жавоб берар экан. Анна Власьевна, гарчи унинг овсарлигидан норози бўлса-да, буни қишлоқдан келган кишининг тортинчоқлиги ҳисоблаб, афв этибди. Шу кўннинг ўзида Марья Ивановна, Петербургни айланиб кўришга ҳам қизиқмай, қишлоққа қайтиб кетибди...

Пётр Андреевич Гриневнинг ёзган хотираси шу ерда тамом бўлди. Оилаларининг ривоятига қараганда, у подшонинг махсус фармони билан 1774 йилнинг охирларида қамоқдан озод этилган ва Пугачёвнинг ўлдирилиши вақтида ҳозир бўлган, Пугачёв оломон ичида уни таниб, бош қимирлатибди ва бирпасдан кейин қонга бўялган бу бош халойиққа кўрсатилибди. Кўп вақт ўтмай

Пётр Андреевич Марья Ивановнага уйланган. Буларнинг авлоди Симбирск губернасида умр гузаронлик қилар экан ***дан ўттиз чақирим йироқликда ўнта помешчикка қарашли бир қишлоқ бор. Шу ердаги уйларнинг бирида Екатерина II нинг ўз қўли билан ёзилган хат ойнали рамкада сақланади. Бу хат Пётр Андреевичнинг отасига ёзилган хат бўлиб, ўғлининг оқланиши, капитан қизи Марья Ивановнанинг ақл ва қалби тўғрисидаги мақтовни ўз ичига олади. Пётр Андреевич Гринёвнинг қўлёзмасини бизга унинг набираларидан бири келтириб берди. У бобоси тасвир этган замон ҳақида китоб ёзиш билан овора эканимизни билган экан. Биз, қариндошларининг рухсати билан, унинг ҳар қайси бобига тузукроқ бир эпитаф қўйиб, баъзи номларни ўзгартириб, алоҳида босиб чиқаришга қарор бердик.

19 окт. 1836

Н о ш и р